

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒՅՑ
ЕРЕВАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
YEREVAN STATE UNIVERSITY

ՈՒՂԱԿԱՐՄԱՆ ՀԵՏԱԶՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԳՀ ԼԱԲՈՐԱՏՈՐԻ
НАУЧНАЯ ЛАБОРАТОРИЯ СТРАТЕГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ
SCIENTIFIC LABORATORY FOR STRATEGIC RESEARCH

Ա. Ս. ԱՂԱԲԱՅԱՆ, Ա. Ա. ՂԱՐԻԲՅԱՆ

ԱՐՑԱԽ

Ա. Ս. ԱՂԱԲԱՅԱՆ, Ա. Ա. ՂԱՐԻԲՅԱՆ

ARTSAKH

A. S. AGHABABYAN, A. A. GHARIBYAN

ԱՐՑԱԽ

I

ԵՐԵՎԱՆ
ԵՊՀ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ
2014

ՀՏ 941(479.25)

ԳՄ 63.3(2Հ)

Ա 431

Հրատարակության է կրաշխավորել ԵՌՀՀՀԻ
զիստական խորհուրդը

Գլխ. խմբագիր՝ ՀՀ ԳԱԱ թղթ. անդամ Ա. Հ. Միմնյան

Աղարաբյան Ա. Ա., Ղարիբյան Ա. Ա.
Ա 431 Արցախ/Ա. Ա. Աղարաբյան, Ա. Ա. Ղարիբյան.- Եր.: ԵՊՀ հրատ., 2014.-
160 էջ + 12 էջ ներդիր :

Գրքում ներկայացված է Արցախի համարու պատմությունը
հնագույն ժամանակներից մինչև 1917 թ., ինչպես նաև 1917-1923 թթ.
երկրամասում տեղի ունեցած պատմական և քաղաքական կարևորա-
գույն և բախսորչ իրադարձությունները։ Գիրքը նախատեսված է ըն-
թերցողների և հետազոտողների լայն շրջանակների համար։

В книге представлена краткая история Аргаха с древних времен до 1917 г., а также изложены исторические и политические важные и судьбо-
носные события, имевшие место в крае в 1917-1923 гг. Книга предназначена
для широкого круга читателей и исследователей.

It is presented in the book the brief history of Artsakh since the ancient
times to 1917, as well as the historical and political important and crucial events
taken place in the region in 1917-1923. The book is addressed to the wide range
of readers and researchers.

ՀՏ 941(479.25)
ԳՄ 63.3(2Հ)

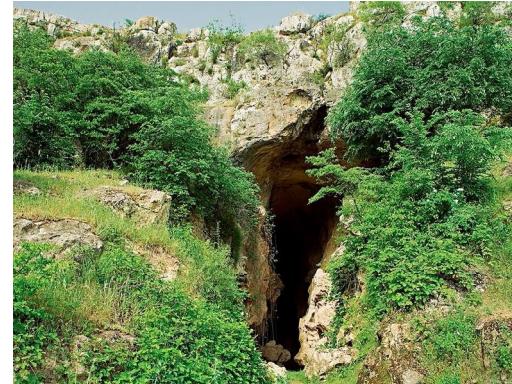
ISBN 978-5-8084-1888-2

© Աղարաբյան Ա, 2014
© Ղարիբյան Ա, 2014

ԱՐՑԱԽԸ ՎԱՂՆԶԱԿԱՆ
ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐԻՑ ՄԻՆՉԵՎ
1917 ԹՎԱԿԱՆԸ.
ՀԱՅԱՑՔ ԱՆՑԱԼԻՆ

Արցախի աշխարհի կառակը տեղ և բացառիկ դիւրականաբարություն է ունեցել հայ ժողովրդի և ճամանակուրապես հայ ազատագրուկան շարժման պատճերին մեջ։ Դեռ հնագոյն ժամանակներից Արցախը նշանավես հանդիսացել է պատմական Հայաստանի անկապտելի մասը։

Արցախի տարածքում գտնվող Ազոլիի, Ծովաչի և Խորաձորի բարձրաբերան հայտնաբերված աշխատանքային զործիքները, որոնցից հնագոյնները թվագրվում են 800 000 տարվ., Հայկական և հանաշխարհում ճարդող վայնօսույն և չընդմեջվոր բնակության լավագոյն վկայությունն են։ Ամարասում, Սատաղիսում, Իվանյանում (Հարճան), Կրկինանում, Շուշիում, Խաչենագետի և Իշխանագետի հովիաններում հայտնաբերված բրոնզեդրայան և վաղ երկարեղաբյան ժամանակաշրջանների բնակատեղիների պերիոդներն ապացուցում են, որ Արցախն իր շրջակա տարածքներով նույն է հայ ժողովրդի երնոգենեղի կարևոր բնօրբաններից մեկը։ Հայտնաբերված զատքները հաստիքեն ցույց են տալիս, որ Արցախը և Ուտիքն ընդգրկող տարածքը

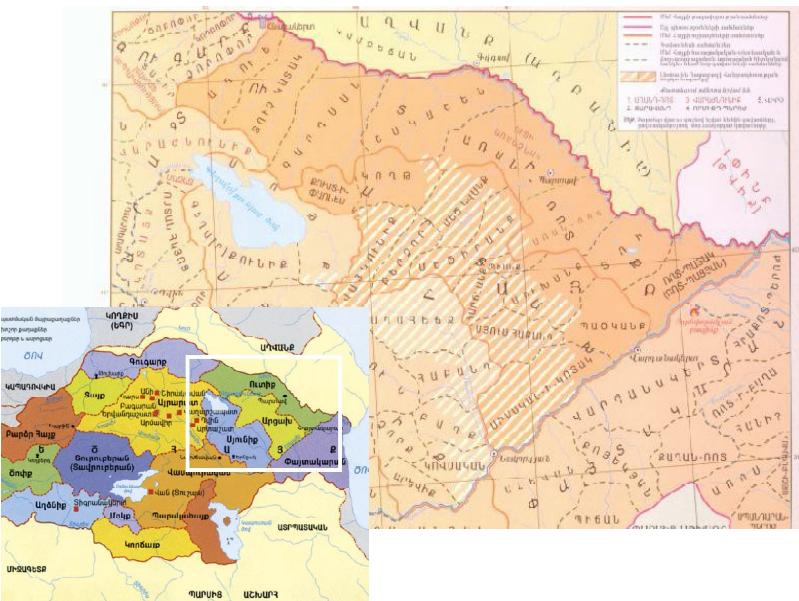

*Ազոլիի բարձրացի
մասը*

մ.թ.ա. IV-III հազարամյակներում ողջ Հայկական լեռնաշխարհի հետ միասին կազմել է Կորպարաքայան հզոր ճշգրտության համակարգի մի մասը, որի կրողները, անկախած, անդ հնագույն հայկական ցեղերն ու ցեղային միություններն էին:

Արցախն ընդգրկել է բավականին բարորակ մի տարածք և Ուտիք աշխարհի հետ միասին կազմել է հայոց արևելյան կողմը (հայ մասենագործության մեջ Արցախին և Ուտիքին արվել է «Հայոց արևելից կողմանը» հավաքական ամենը), որին հյուսվա-արևելյաց սահմանագծում էր Կորպ՝ հանդիսանալով հայոց ասրածքի բնական սահման։ Արցախը ասավածում էր Սյոմերից արևելք՝ Կորպ և Արար գետերի միջև։ Տարածքով այն գրեթե համբնկան է Լեռնային Հարսանակն և Միլիք տափաստանին։ Պատմագրական որոշ վկայությունների համաձայն՝ Արցախն ընդ-

Անձ Հայրի
Արցախ և Ուտիք
համանգները՝ բայց
«Աշխարհացոյց»-ի

գոկում էր նաև Սևանա լճի հյուսիսարևելյան կողմում գտնվող նեղ շերտը՝ մինչև Աղստ գետը¹:

Ըստ հայոց «Աշխարհացոյց»-ի՝ Արցախի սահմանը հյուսիս-արևմտաբար անցնում էր Սյոմեր լեռներով, հյուսիսում և հյուսիս-արևելքում՝ Մասկի լեռնաշղաքայից հյուսիս գտնվող նախավեճերով, իսկ հյուսված եզրագծովն էր Երսախ (Արսաք) գետով²։ Արցախը Մեծ Հայքի ասամերորդ նախանձն էր և տներ 12 զավաք՝ Մյուս Հարանց, Վայկանիք, Բերձոր (Բերդումուր), Մեծ Կոտար, Մեծ Իրամք, Հարճումք, Մուխանք, Պիսար, Մեծ Պատար, Վածկան-ի-Կոտապ, Ջուտ-ի-Փատմեա, Կոտք³։

Պատմաբայուն տարբեր ժամանակաշրջաններում Արցախը երկրանար կռվել է տարբեր անոններով։ Վանի բազավորության (ուրարտական) սեպազիքը սրձանագրություններում այն կռվել է Ուրտեխն-Ուրտեխնիմի⁴։ Հոյն անախի հեղինակների երկերում երկրանար հիշատակվել է Օրիկասեմե անվանք⁵, հայկական առյութներում՝ Արցախ, Ծափեք, Խոչեն և Փոքր Սյոմեր⁶։ Ինչ վերաբերում է Հարսանակ անվանը, առաս այն ծնունդ է առել պարսկական աշխարհագույնակարգի հիմնան վրա և կիրառվել է որպես Արցախ և Ուտիք աշխարհների հավաքական անվանում (պարսկական աշխարհագույնական անվանում

¹ Համբորյան Թ., «Հայաստանի պատմական աշխարհագրություն» (ուրվագծեր), Երևան, 2007, էջ 241։

² Հարոբրյանը Բ., «Հայոց արևելից կորմերի վարչական բաժանումն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի», Ծովին հայոց քաղաքակրթության օրուն (զիսաժորի նյութերի ժողովածու), Երևան, 2007, էջ 34-41։

³ Նոյն տերություն, էջ 21-23։ Երեմյան Ս., «Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի», Երևան, 1963, էջ 109։

⁴ Մելիկովիլի Գ. Ա., «Մարտակերպության համար առաջարկություններ», Մոսկվա, 1960, с. 287, 304, 305, N 155F, с. 310, N 161, с. 328, 329, N 266։

⁵ Հրաբունի, Հայոց պատմություն, XL, XIV, 4.

⁶ Կօսվենիոն օբյեկտների համար կառավագական անվանում (պարսկական աշխարհագույնական անվանում)

կարգում Արցախի հարբավայրային ճանա անվանվում էր «բարե ասֆիք» սպասակ այզի. իսկ իտանային ճանա՝ «բարե պիան» և այզի, որը ինտագլայոն թրավեզպաւկան քարքնանուրբամբ վերտափոխված է՝ Նարաբադի։ Պատմական սկզբնադրյալներում Կարստան անվանման առաջին ամենա հանդիպած ենք XIV դարում «Քարթիս ցխովերս» վրացական աստեղություն⁸ և պարսկական Հայոցպատ Ղազվինի (1281-1349/50 քք.) «Սատերի զիազմանուրյուն» պատմասաշ-Խարբացուկան աշխատության⁹ մեջ։

Արցախի ճանան առաջին վարագայն իիշասակությունները պարունակում են Վանի քաղաքության մ.թ.ա. VIII դարի տեսազիր արձանագրությունները, որոնցում փաստվում է, որ Արցախի եղին է Վանի քաղաքության կազմում։ Այդ են Վկայում Սարդուրի Բ քաղաքորի (մ.թ.ա. 764-735) և Ռուսա I-ի (մ.թ.ա. 735-714) բոլոս տեսազիր արձանագրությունները¹⁰։

Այս որ Արցախի մ.թ.ա. VI-II դդ. եղին է Երփանըրունիների, ապա՝ մ.թ.ա. II-I դդ. Արտաշանյանների և մ.թ. I-V դդ. Արշակունիների հայոց քաղաքությունների կազմուն, վկայուն են ինչպես վաղ շրջանի հոնուհումական, այնպես էլ վաղ միջնադարյան հայ պատմչները¹¹։

Արցախը եղին է հայկական մշակույթի, դպրության և քրիստոնության առանձնահատուկ օրբաննե-

⁷ Կ օչեապենո պրօլեմ..., շ. 38.

⁸ «Քարթիս ցխովերս», հ. 2, Թբիլիսի, 1959, լո 240 (Վրացերենվ)։

⁹ Mustawfi, Համ-Ալլահ իբն Աբի Բաքր Ղազվին. The geographical part of the *Nuzhat al-qulub* (*The Pleasure of Hearts*). Trans by G. Le Strange, Leyden, 1919, p. 173, 174.

¹⁰ Մելիքինիւլի Գ. Ա., սկզ. սոշ., շ. 287, 304, 305, N 155F, շ. 310, N 161, շ. 328, 329, N 266. Արդունյան Հ. Վ., Կորլոց սրբական ժողովածառությունների հայոց պատմությունների մասին առաջնահատուկ օրբաններ, 14, N 389.

¹¹ Страбон, География, XI, XIV, 4. Плиний Старший, Естественная история, VI, XV, 39. Птолемей, География, V, XII, 1. Плутарх, Справительные житиенописания, т. II, М., 1863 (Помпеи, XXXIV). Ազարանգելուք, «Հայոց պատմություն», Մովսես Խորենացի, «Հայոց պատմություն», Խովի, «Արդարանի և հայոց պատմությունի ճանան», «Չորսնանակ»։

թից մեկը։ Դեռևս IV դարում Արցախի Մյուս Հարանդ գավառում Գրիգոր Լուսափոխիք իիմնադրել է Ամարսահ վանքը, որտեղ մեկ դար հետո Սեպոս Սաղանցը բացել է հայկական առաջին զարդարեցից մեկը։

Արշակունիների հարբաւտքյան ամենամիջ հետո (428 քք.) Պարսից արքունիքն անձեռնմխելի է քաղաքում հայոց նախարարական ամերի ափայլյաները դրանք բռնըր, այդ բժում նաև ողջ Արցախը մնում են արդեն Հայկական մարգարամության կազմում։ Արցախը զրծում մասնակցություն է տնենում 450-451 քք. պարսից ափայլյաներյան դեմ Վարդանանց սպասածորդյան ժամանակ։ Միայն Վարդանանց սպասածորդյան պարտությունից հետո է, որ Պարսից արքունիքը Զամանապ քաղաքականական բռնցւուել, սրբել Հայաստանը և փաշապարսծրային նոր փոփախթյունների միջոցով բացատկ նոր ապատամությունների հնարքավորությանը։ Արցախը կարում է Հայկական մարգարամությանից և միացնում Աղվանաց մարգարամությանը¹²։

Դեռևս նախանարգավաճական շրջանում Սեծ Հայրի և հարեան Աղվանիք (Աղվանք) միջև հնագոյն

Ամարսահ վանքը
Մոնաստեր Ամարաս
Monastery of Amaras

¹² Արդունյան Հ. Ա., «Административно-политическое состояние северо-восточных областей царства Великой Армении в 387-451 гг.», Կ օչեապենո պրօլեմ պատմության և կուլտուրայի արևմտական պատմությունների մասին, Երևան, 1991, շ. 35-36.

Սարգսոն
մ.թ. Իդ.-մ.թ. Իդ.

Տաղամեռ
մ.թ. Իդ.

Ժամանակներից սահման է հանդիսացել Կուր գետը: Այդ ճանաբան են վկայում և հունահռոմեական, և հայ պատմիչները:

Սարգսոն. «Խորք, վոր սկիզբ եւ առնում Հայաստամից... մտնում է Արգամիք, այս յերկրի և Հայաստանի մեջտեղով հոսկով՝ անցնում է բազմարիվ... զաշտափարերով»¹³, «...մինչև Արգամից և Հայաստանի սահմանագիծը, կամ վոր նոյն ն՝ որ Կուր և Արար գետերն են բափկում»¹⁴:

Պատրիարք. «Ուծ Հայրը հրոսակում Կողիդայի մի ճամաց, Իրերիայից ո Այրամիսից սահմանազարդում է վերտիշյալ զժով՝ որն անցնում է Կուր գետով»¹⁵:

Նձանօրինակ իշխառակալքյոններ կամ նաև Դիբնաս ավագի, Պրոտաքրօնի, Հային Սովորի, Դիմա Կոստոսի, Փափստու Բուզանդի և այլոց աշխատություններում:

Սարգսանորբյան շքանում արդեն «Աղվանք» անոնքը ոչ թե Կուրի ճախափնյաս բան Աղվանքին էր արմունք, այլ նարզավանորբյան թնդարկած ողջ ասպածքին, իսկ Վ դարի երկրորդ կեսից սկսած գրեթե միշտ Աղվանք էր կոչվում Կուր և Արարի միջազգեաքր՝ Ռատիքի և Արգամիք ասպածքը՝ իր հայ բնակչորժութքը և հայ իշխանական հայաստարյանքը¹⁶:

Աղվանք ճարգավանորբյունը, սակայն, երկարան պատմարյուն չի տնենում: 451 թ. Վարդանանց համեմ

¹³ Սարգսոն. «Աշխարհագրաբարյուն», XI, III, 2 (Օտար առբյուրները հայերի ճամփն, Սարգսոն, հ. 1, Երևան 1940, էջ 29):

¹⁴ Նոյն տեղում, XI, I, 5 (էջ 20):

¹⁵ Պոլոմեյ, Գօրգաֆու, V, XII, 1.

¹⁶ Ռոբերտ Բ., Գրիգորեան Բ., Գրիգորեան հայոց արքեպիսկոպոս կողմանց պատմորյան (V-VII դր.), Երևան, 1981, էջ 115-116: Աղվանք տեղանունը եին հայերնում ունի «ղաշուային, տափհարակ երկիր» իմաստը և ենց հայերի կործից է ավելի ոշ դարերում տարածվել նաև Կուր գետից հյուսիս թնկած երկրանափ վրա:

սպատաճքությունը, հետագա ընդլայնմերը 480-ական թ. ստվացին պարաից արքունիքին լայն ինքնուրույնություն շնորհել հայաստակ ճարգերին: Վ դարսավերին Հայաստանի հյուսիսարևելյան նահանգների (Արցախ և Ուտիք) տեր հայ Առանշահիկները Պարսկաստանից ստանում են բազմվարկան տիրութունը. ստեղծվում է բազմվարքյուն՝ Առանշահիկ Վաչագանի գլխավորությամբ: Ծավալս եկեղեցաշինուական և դպրուաշինական գործունեադրյան հսնար Արցախի Վաչագան բազմվարք ստանում է Շարեալաշան նականունը: VII դարում Առանշահիկներին փախարինում են պարտական ծագութ ունեցող, սակայն հետագայուն հայոց Սիհրանյանները, որոնք, երկրանափ իշխանությունն իրենց ձեռքում պահերով շարջ երկու հարյուրամյակ, IX դարակզբին սպառվում են՝ սեղի տարով Առանշահիկներին:

Թե՛ Առանշահիկների և թե՛ Սիհրանյանների իշխանական աներ ժառանգել էին Աղվանք վարչական անոնքը, սակայն այն, բայ էորյան, ոչ մի կազ չտներ ժամանակին գոյություն ունեցած նարզավանության և ոչ է Բուն Աղվանքի հետ: VI դարավերջին և VII դարսկզբին Անդրկորյան կամ հյուսիսում գտնվող Աղվանք ճարգավանորբյունը բաժանվել էր աստանձին ցեղային-պետական նաևր միավորների, որոնք, հսնեն զարդ նրանցում ապրանց եղերի կամ կատավարող իշխանական առհմերի անոններով (Լիքնք, Թափասպարան, Մազքքաց աշխարհ և այլն), կորցրել էին իրենց համար արդեն ավելիրդ «Աղվանք» հայաստանի անդամունքները: «Աղվանք» անվանումը կապված է մնաու միայն Վաչագան Բարեկապաշտի բազմվարքյան տարածքին, և հետագայում միայն Կուր գետի աջափնյակը պետք է հասկացվեր Աղվանք անվանքը, որը, հյուսիսից տեղափոխվերպ հսկավ, գուտ աշխարհագրական բավանդակություն էր ձեռք բերել՝ իշխանությունը երբեմնի նարզավանության նասին և ոչ մի կազ չտնենարով երկրանափ իշխանական բնակչության էրնիկ կազմի

հետ¹⁷: Այդ և հետագա ժամանակաշրջանում Արցախ-Առաջին վերաբերյալ «Արքանք» անվանումը դատնում է հայ պատմիչների աշխատությունների մեջ կիրառված «Հայաստանի արևելից երկիր», «Հայաստան-երկիր», «Արքանից աշխատի» և այլ անվանումների հոմանիշը, հսմաքթերը:

VII դ. վեց - VIII դ. հետո սկզբին Հայաստանն ու տարածաշրջանի երկրները վերջնականութեն նվաճում

¹⁷ К освещению проблем истории и культуры Кавказской Албании и восточных проиндоевропейских народов. Том I. Ереван, 1991, с. 41. Оригинальная редакция на армянском языке. XVI դարին, Երևան, 1975, էջ 39:

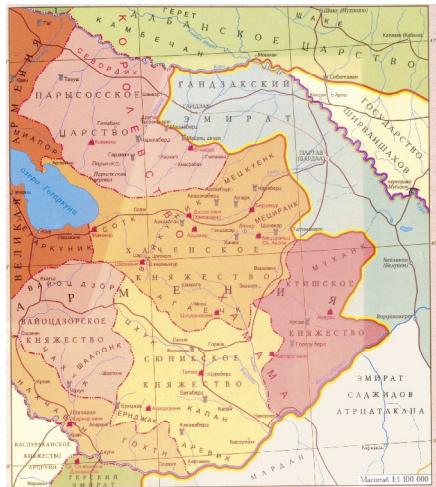
են արարեները՝ կազմավորելով Արմինիա ոստիկանությունը՝ Դիլի կենտրոնով: Վարչական այդ միավորը, որ գոյաւած է ավելի քան մեկ ու կես հարյուրամյակ, բաժանված էր չորս մասի՝ Առաջին, Երկրորդ, Երրորդ և Չորրորդ Արմինիաներ: Արցախը նաևում էր Առաջին Արմինիայի մեջ: IX դարի սկզբներին Արցախում հսկապես ազդեցիկ էին Խոսենի ու Դիզուկի իշխանական տեները, որոնք եւ գլխավորում էին Երկրանափառ պայառն արարենի ղեա: Այդ շրջանում Արցախի իշխանականին ամբողջ արարական ամեն մի փոքր անհաջող ավարտ էր տնեսում:

Հայ ժողովրի՝ օտար տիրապետությունից ազատվելու և հայկական պետականությունը վերականգնելու երկարաժամկետ պայրաքար պատվում է հայությանը: 885 թ. սկզբը է դրվում Բագրատունյաց թագավորությանը: Հայկական թագավորության սահմանների մեջ ճամանման էր նաև Արցախը, որը X դարից սկսած առավել հսկանի էր Խոսեն, Խոսենի իշխանություն անվաճր: Դա է վկայում նաև այն, որ Բյուզանդիայի կայսր Կոստանդնուպոլիս Ծիրանաթինն Արցախ ուղղված իր ճամանկ հսկացնելու համարն էր՝ «Խոսենի իշխանին, Հայաստան»¹⁸:

XI դարի առաջին կեսին Հայաստանը սկսում է ենթարկել քառորդ - սկզբների սապատակություններին: XI դ. Երկրորդ կեսին արդեն հսկոց աշխարհը գտնվում էր սելջուկյան թագավորության տիրապետության ներքո: Ծանր էր նաև Արցախի դրայրյունը: Սահմանական բռնականների ղեան անքնդիսան ձգվող ճակատանքաբներն ատամանաբար ջլատում և ճասնասում էին Երկրանապ:

XII դարի կեսերից որչ Խոսենը, որ այդ ժամանակ արդեն բաժանված էր իշխանական երեք ճյուղերի՝ Ներքին Խոսեն, Հարերը (կամ Կենտրոնական Խո-

¹⁸ Կոստանդնուպոլիսի Օթոմանների Բյուզանդական արքունիքի արարությունների նավին, զիրը II, գլ. 48, Բյուզանդական արքունիքը Բ, Երևան, 1970, էջ 151:

Հայուստեմիների բազմավորության
արևելյան կողմը 885-908 թթ.

40-ական թթ. Հայուստեմինը գրավվում է ճոնդիների կողմէց, և ող երկիրը, այդ քվամ և Խաչենը, դատնում է ճոնդիների ասպատակությունների, բարձրագույն և ավելածությունների գործ:

Դրանքուն առաջեց է Կարարանում XIV-XV դարերում, երբ նախ Լենկ-Քենարի, այնուհետ բորբոքնական կարս-կոյունուր և աղ-կոյունուր բոշվոր ցեղերի հրասակների պարզապես աճայացնում էին Արցախի շենք ու հարուստ բնակավայրերը և կոտորու անդի իշխանավորներին ու բնակչներին:

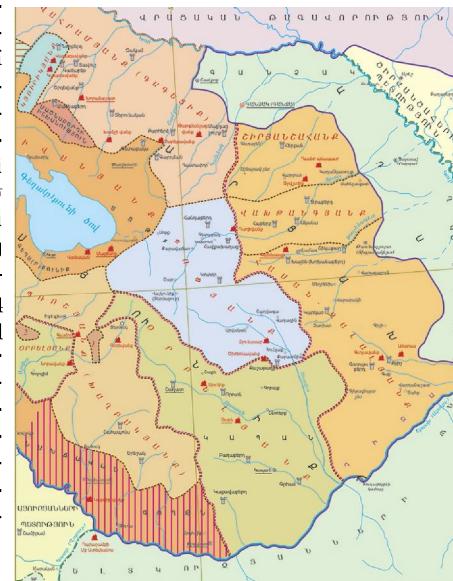
XV-XVI դդ. Մերձավոր Արևելքում քաղաքական

¹⁹ Հայուստեմին ազատագրական պատերազմ 1988-1994 թթ., համբագիտաբան, Երևան, 2004, էջ 233:

չեն) և Ծար (կամ Վերին Խոսչեն), բնդզեկված էր Խալկանել-ջուկյան պայմանությունը: Զարարյանների ազատագրական պատերազմի արդյունքում XII դարում կազմվեցին Հայուստեմին կենտրոնական և կյուսիսարևելյան հասպատճերք, որոնց բինո՞ւ Արցախն ու Ուստիք քայլի նաևը: Այդ ժամանակաշրջանում Արցախ-Խոսչենի իշխանությունը եղել է Զարարյանների զիսավորությամբ ազատագրված Հյուսիսարևելյան Հայուստեմինի կազմում¹⁹:

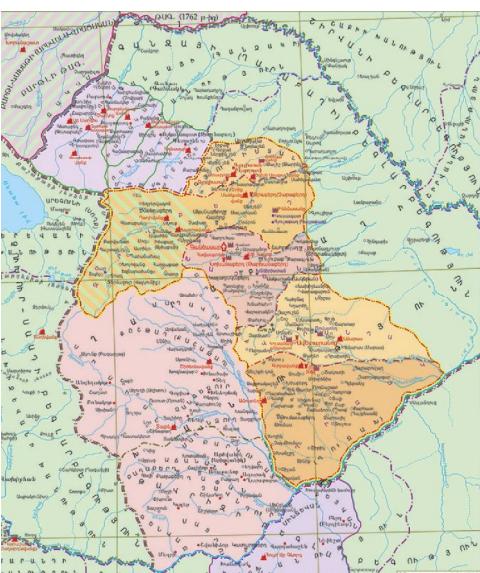
Ազատագրված տարածքներում սկսված տնտեսական և ճշգրտային վերերք, ասկայն, կասեցվում է Հայուստեմում ճոնդրական տիրապետության հստատումը: XIII դարի 30-

Հայոց արևելյան կողմերը Զարարյանների հշլամազյան կազմում

* «Մելիք» արքերեն բառ է, որը բարգնանաբար նշանակում է բազալտը: Հարկ է նշել, որ պարփակ իշխանություններն ընդունում էին նայ մելիքությունների ուժը՝ այն օգտագործելով Օսմանյան կայսրության վեց:

²⁰ Լ. Էռ, Հայոց պատմություն, հ. 3, Երևան, 1946, էջ 499, 500:

Խոհմանայի մելիքարքանների միավորություն,
XVIII դ.

Սպառած հարևան խաների ջոկատների հարձակումներին, այլև ենց պարսկական շահերի գործառնակների արշավաճրներին Արցախի մելիքները ճգնաժամ էին ազատազրկել այլապահների գերիշխանությունից: Եվ պատահական չէ, որ XVIII դարակը ին նրանք էին զիմանքուն հայերի ազատազրական պայքարն ընդուն շահական Պարսկաստանի և

²¹ Նոյն տեղում, էջ 746:

ապրանական Թուրքիայի՝ ցանկանալով ոռուաց օգնության ազատվել օտար զավթիչներից:

Խանայի մելիքությունների միավորություն, սակայն, խարսխում է ներքին երկաստակարյաններից, ինչից օգնվում են Սիօնի և Փոքր Ասխայից ու Ջրմասամից տեղափոխության և դեռև XVI դարի սկզբին հարակից տափառանային ջրաններուն բնակություն հստակ տառածքում այլքնիկ տարրերը:

XVIII դարի II կեսին, օգոստեավ Խանայի մելիքությունների միջև ծագած ներքին երկաստակարյաններից, Վարամիկայի մելիք Շահնազարը II-ի օժանդակությանը բուրքավեզու սարբաջան քշփրական ցիվ առաջնորդ Փանակին հաջորդում է նույն գործել Արցախի աշխարհի լեռնային հստակած, իրանակարպել Վարանդայում և խարսխաթերել սկզբ հայ մելիքների դեմ: Արյունքում երկանատամ սկիզբ են առնում երկարատև և հստակ լրիվներ:

Փանակը թեև չի կարողանում ամբողջովին ոչնչացնել կամ հպատակների հայ մելիքներին, սակայն, ձեռք է բերում որոշակի հաջորդություններ:

Հայ
(1860 - 1932),
հայ հշանավոր
պատմաբան,
հասպահական գործիչ,
գրող և հրապարակա-
խու, ծառարուց Շոշից

Հայ «Այն ժամանակն Իր, Կոր Փանակ խանը հասել էր իր փառքի զարգանակներին, նվաճելով ոչ միայն անդրոց Հրամանային Պարարար, այլ Սյունյաց ամրուց աշխարհը... մինչև նոյնիսկ Նախիջևանի սահմանները»

Այս բոլոր կրկնօնքից նա կազմեց Ղարաբաղի խանությունը²²:

Ղարաբաղի խանության տարածքային ընդգրկումներին անդրադարձել է նաև ուսու հետազոտությունը։ Մեզարքը Ըստ նրա՝ միջն կամուրջան կազմավիրումը Ղարաբաղի ասեմաններն են եղել Խարավում։ Արարս

գետը, արեւելում։ Արարսի և Կոտրի միավանան վայրը, հյուսակամ՝ Կոտր գետը, իսկ արևմտարում՝ Ղարաբաղյան թաները։ Ղարաբաղի խանությունը կազմավիրվել է Ղարաբաղի որոշ հասպահում՝ բնողոքի կամ հետազոյի՝ գարական բաժանմանը (1867 թ.) Ելիզավետպոլի նախանձի Զևանչիքի, Շուշիի և Զերբայիլի գավառները և Զանգեզորի գավառի մի մասը։ Ինչ վերաբերում է Ղարաբաղի հյուսիսային հասպահին, ապա այն մասնում եք Գանձակի խանության մեջ²³։

XVIII-XIX դդ. իրատարձություններով հարուստ մի շրջան էր, երբ ցարական Ռուսաստանը հսկան պարագան էր մրգություն և Անդրկովկաստանի հասասավեր համար։

1804-1813 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմի արյանքում՝ 1805 թ. Արցախ-Ղարաբաղը մխացվում է Ռուսաստանին, ինչը վավերացվում է 1813 թ. Ինկառների 12-ին Ռուսաստանի և Պարսկաստանի միջև կնքված Գյուղատանի հաշառյան սայմանագրով։

**Հետևային Ղարաբաղի և Խայկական
Գանձակի միացումը
Ռուսական Կայսրության 1804-1813 թթ.**

²² Նոյն տեղում, էջ 762։

²³ Տեղական պատմություն 1804-1813 թթ.

Ո-ուս-պարսկական երկրորդ պատերազմի սպարտ 1828 թ. Փենգվարի 10 (22)-ին կնքված Թուրքմենչայի պայմանագրով Ռուսաստանին են անցնում նաև Երևանի և Նսիփջևանի խանությունները։ Այդ պայմանագրով Պարսկաստանը բնակվող հայերը, որոնք Հայաստանից Պարսկաստան են քչի դեռ XVII դարասկզբից, հետաքորություն էին ստանում վերաբանական հայերի մի փոքր մասը՝ բնակմենք մեր քանի հայությունների վախճանիք, գալիս և բնակվոյն և հսկանում պարարտում։

Հակառակ հայերի սպատմենների և Ղարաբաղի մեջիրությունների հիմքի վրա հայկական ամելախ պետքարան վերականգնեան խառնումները ցարկան Ռուսաստանը հայերի և բնիկ ճյուս ժողովրդների հսկան վահանական անսպասելի քաղաքականությունուն ողջ տարածական արքայություն պրեգրեց ողջ տարածական տիրապետություն։ Նախ առական տիրապետության հասաւում է Խայկական կարգը։ Այնուհետև, խայտարդեան ժողովրդագրական կազմ ունեցող տարածաշրջանն Իրանի քաղաքական և նշակարային ագրեսությունից աճրողությանը կտրելու իր ծրագիրն իրագործելու համար՝ Ռուսական կայսրությունն իրեն հենարան ընտրեց տեղի թորքերին, որոնք տարածաշրջանում գերիշխելու համար բացահայտ նրանցում են պարտիկների հետ (ցարական Ռուսաստան Արևելյան Անդրկովկասի խալանազավան ժողովրդներին իրանական նշակարային արձաններից հեռացնելուց հետո հետանկարում նպաստակ ուներ

**Շուշիի հայկական մասի բնդիամոր տեսքը,
XIX դարի վերջ**

Հուշի, հանրային ժողովների շենքը, XIX դարի վերջ

*Հուշի կենտրոնական հաստիածի տեղութան,
առաջին պանում՝ Խանզամբյանցի բարոններ*

ո ո ւ ս ա ֆ ի կ ա ց ն ե լ
ն ե ր ա ս ե²⁴⁾: Արդյունքում՝
Արցախան հայունված
ի բ ն ա ն ա լ ո չ բ ո ւ ր բ ե կ ե ր ը
տ ա ր ք ե ր ը մ ի շ ո ց ն ե ր ո վ տ ա ս
ի շ խ ա ս ա վ ո ր ն ե ր ի ց ի բ ա ս
վ ո ւ ն է ի ն ա ս ա ն ո ւ մ տ ե ր
դ ա ս ա ն ա լ ո ւ մ ի ա յ լ ա ս ա կ ա ն
գ յ ո ւ ր ե ր ո ւ մ և ա զ ա ս ա ր ե ր ե ն
կ ա ս ա ր ո ւ մ է ի մ ա մ ն ա յ ս
վ ա յ ր ա վ ո ւ ր յ ո ւ ն ։ կ ա ր ո ւ ա
ս ո ւ ա և ո ւ ր ա ն ։ Տ ե լ ի
ո ւ ս ի շ խ ա ս ա վ ո ր ն ե ր ի ն ։
գ յ ո ւ ս ա վ ե ս - բ ե կ ե ր ի ց կ ա ս
շ ա ս վ ա ծ ։ լ ո ւ ս ի հ ա ն դ ո ր
ո ւ մ է ի ն ա ն ն ե ր ա ս ։ կ ա ր
ո ւ ա և ո ւ ր ա ն ։ ո ւ ր ո ւ յ ո ւ ն ։

Հուսարու չ է ։ ն ա և
ց ա ր ա կ ա ն ։ ն ո ւ ս ա ս ա տ ա մ ի ն
վ ա յ ք ա ս ա ւ ա ս ա ծ ր ա յ ի ն ։ բ ա ս
դ ա ր ա կ ա ն ո ւ ր յ ո ւ ն ։

«Ո ւ ս ա ս տ ա ն ը ...
ա մ ե ն մ ի շ ո ց գ ո ր ձ ա յ լ ո ց ։
բ ա ժ ա ն - բ ա ժ ա ն ։ ա ն ե ր ո ւ
ն ո յ ն ի ս կ ։ Ա ր ե լ ա հ ա յ ա
ս տ ա մ ի ։ տ ա ր ա ծ ր ։ ա յ մ
ա վ ս ի բ ա ր ի ց ի ն ո ւ ա ց ն ե ր ո ւ
ն ե ր ա ։ ա ռ ա ն ծ ի ն ։ մ ա ս ե ր ո ւ
դ ր ա լ ա զ ի ։ ո չ ն ո ւ վ ։ շ ի շ վ ի
ա մ ր ո ց ա կ ս ա ն ո ւ ր յ ո ւ ն ք յ ։²⁵⁾

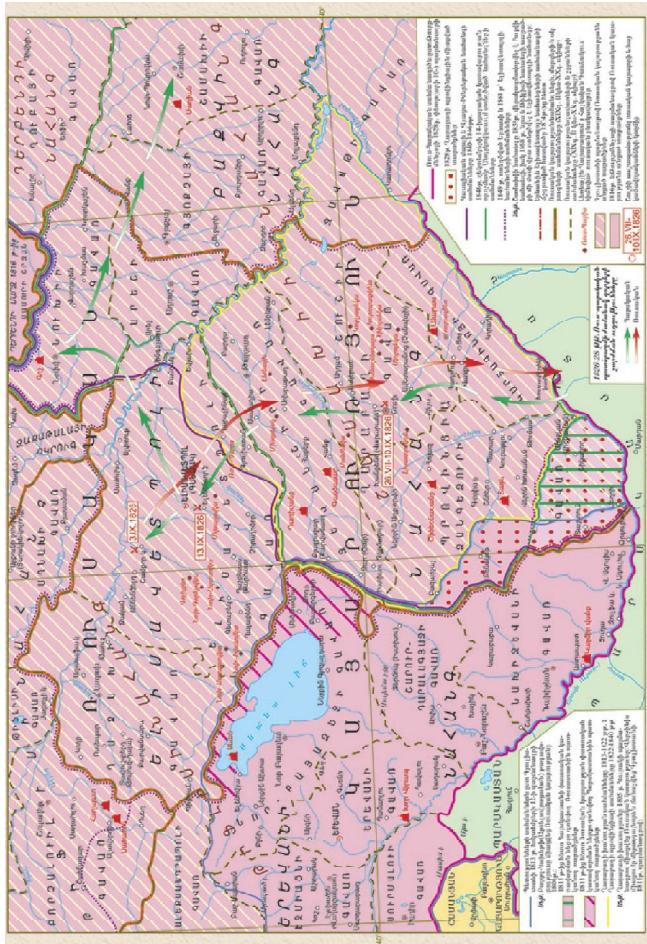
²⁴⁾ Ավելի ճամբանական տես **Свентоховский Т.**, Русское правление, модернизаторские
элиты и становление национальной идентичности в Азербайджане// Азербайджан и Россия,
общество и государство, М., 2001. (Հրամա բան Մամայսյան Ա., Վանիլյան Ա., Լեռնային
Հարաբարա. ինչ պետք է լուս ենթա... Երևան, 2010 թ., էջ 13):

²⁵⁾ Ոլորտարյան Բ., Արցախի պատմությունը սկզբից մինչև մեր օրերը. Երևան, 1994,
էջ 180:

1828 թ. մարտին ցարական իրամանագրով
ստեղծվում է Հայկական նարգ, որի կազմում ընդ-
գրիկով են միայն Երևանի և Նախիջևանի խանու-
թյունները առանց Կարստանի խանության: 1840 թ.
ցարական Ռուսաստանի կողմից իրավարական
օրինագծով Հայկական նարգն էլ է վերացվում, և
Անդրկարգատում անցկացվում է վայշական նոր բա-
ժանում. ստեղծվում են Վազաւ-Խմերեթյան նախանգը՝
Թիֆլիս կենտրոնական, և Կասպիական նարգը՝ Շամախի
կենտրոնական: Արեւանայկական ասրածքների մի
մասը նախանձ է Վազաւ-Խմերեթյան նախանգի մեջ, իսկ
որոշ տարածքներ էլ, այլ բվամ՝ Կարստանի նախանգի մեջ:

1867 թ. դեկտեմբերի 9-ի «Կովկասյան և Անդրկար-
կայսյան երկրանասի կառավարման բարեփայտում-
ների նախին» նոր կանոնադրության համաձայն (գոր-
ծոդրության մեջ դրվեց 1868 թ. հունվարի 1-ից):
Անդրկարգատ բաժանվում է 5 նախանգների՝ Թիֆլիսի,
Շոբայրի, Երևանի, Բաքվի և Ելիզավետաբոլի (հայ-
կական Գանձակի վերանվանվում է Ելիզավետաբոլ):
Արեւանայկական ասրածքի մի մասը նախում է
Երևանի նախանգի մեջ, մի մասը՝ Թիֆլիսի նախանգի
մեջ, հայկական շրջանների մի զգայի հասավածն է,
այլ բվամ՝ Զանգեզուրը և Ղարաբաղը, մասնում են Ելի-
զավետաբոլի նախանգի մեջ²⁶⁾. Հասաստատեական կարելի
է ասել, որ Կարստանի լեռնային հսավածն աճրութու-
թյամբ զանվում էր Ելիզավետաբոլի նախանգի կազմում,
ոճող որում՝ Գյուլխասանը զանվում էր Ելիզավետաբոլի
զավառում, Զքարեթը՝ Զենշիրի զավառում, Վա-
րսանդսն և Խոչենը՝ Շուշիի զավառում և Դիզակը՝
Շուշիի և Կարբագինյի զավառներում: Այսպիսի վար-
չաստարածքային բաժանումը, անհան փոփլաւու-
թյուններով, պահպանվում է մինչև 1917 թվականը:

²⁶⁾ Нагорный Карабах. Историческая справка, Ереван, 1988, с. 16.

Հայոց պատմության և կոչումների հաջողական քանդակը 1813-1917 թ.

Ինչ վերաբերում է Արցախի երեխի կազմին, ասսա հճագոյն աղբյուրները վկայում են, որ հայ արքաները Արտաշեաֆ և Զարեհի օրոք (մ.թ.ա. II դար) Հայաստանը, նրա կազմում և Արցախի բնակչությունը եղել է միավետք, այսինքն՝ հայութաւ։ Միջնադարի պատմիները և փառատուն են, որ Արցախը եղել է ոչ միայն Երեխկապէս հայկական երկրածաս, այլև ունեցել է իր ծայրանասային արցախսամ բարբառը²⁷։ Երկրածասի Երեխկապէս հայկական լինելու հանգամանքը փառատօն են նաև միջնադարյան պարսկական աղբյուրները և և կերպացի ճանապարհութերի բաղան հաշվագրությունները²⁸։

Այլերինիկ տարբեր Արցախի հարքավայրային շրջաններուն հայունվուն են XVI դարուն, որտեղից է հետուզայում XVIII դարի երկրորդ կեսերին, ներխուժում են երկրածասի բացառապէս հայերով բնակեցված նախալեռնային և լեռնային հասվածները։

*Լևոն, յատկապ XVIII դ. երկրորդ կեսի
իրավարձորյունների մասին, նշում է.
«Նրանք (Խամսայի մելիքությունները - Ա.
Ա.) տեսնում էին, որ միապաշտաղ (միասուրը
- Ա. Ա.) հայ ազգարնակուրյան մեջ, որ ծած-
կում էր լեռնային Նարարաղը, ներս է
յատժում օտար, քշնամի ուժ, թկվութիւն իւ հետ
սորկություն և դժբախություն²⁹։*

Հարկ է նշել, որ Սեֆյան Պարսկաստանն իր գոյության ողջ ընթացքուն իրեն հենարսն ասելուելու նախառակալ վարել է խալաֆի շխա ուղղությանը

²⁷ Սարգսին, «Աշխարհագրություն», XI, XIV, 5 (նշված աշխ., էջ 57):

²⁸ Ածոնի Ա., Դիոնիսի Փրակտիկան արմանակագութեալ Պետրոգրադ 1915, ս. 187.

²⁹ Կ օշապենիո պրօլեմ... , ս. 44, 45.

³⁰ Լեռ նշված աշխ., էջ 757:

պատկանող քոչվոր ցեղերին Ամերիկովկաստմ և ճասանավրապեա՝ հարբավայրային Դարարապտմ վերաբնակեցնելու բաղադրականորյութը³¹: Բացի այդ, XVII դարակզբին Շահ-Արաք կազմակերպած Գանձավի և հայրակից մի շարք զավաների հայ բնակչության բռնսօսառքը, ինչպես նաև դրա արդյունքում նշանակ տարածքները բրախիս և քրդախոս ցեղերի կողմից քշչառելիների վերածնան գործընթացի հետազա արագացունք, որպես հետևանք ունեցաւ այն, որ XIX դ. սկզբին այդ արածքները մի ճանար (մերձկուրյան տափարակները և լուսային զառու հասպանօք) գորեք հայրափ էր եղել կամ անյացել:

Դաշտային Դարարապտ, ինչպես նաև պատմական Արցախի հյուսիսային և Ուսիրի հյուսիսարևմայան մի շարք զավաները բորբացնելու, դրանց էթնիկ նկարագիրը փոխելու Մեջյան Դարակատանի այս բաղադրականորյունը, բայ Էռքյան, շարտանակվել է նաև երկանատմ ուսական ախրականորյուն հաստատմից հետո: Այդ են վկայում նաև XIX դ. ընթացքում Ուսական կայսրության՝ աստրածաշրջանում անցկացրած վարչական վերաձևությունը, որոնք, որպես կանոն, կատարվում էին առանց հաշվի առնելու աստանային շրջանների ազգային, էթնիկ կազմն ու սրատկանելությունը: Ամելին հետո միայն Ելիզավետապոլի համանգի օրինակով հասու երեսու է, թե ինչպես ցարական իշխանությունները բացառապես կամ զերաշորեն հայերով բնակեցված Լուսային Դարարափի շրջանները վերաձել և ճիշճորելով ավելի խիս ճահմելական բնակչություն ունեցող հայրան շրջանների հետ՝ ստացել էին ճիշճանային նոր վարչական միավորներ՝ զավաներ, որոնցից ոչ մեկում հայերն առանձին վերցրած գերակշիռ մեծանանորյուն արդեն չեմ կազմում:

³¹ Բարայան Դ., Դարարայան հակամարտորյուն. պատմական, իրավական և այլ ասպեկտներ, «Հ-րդ դար», թիվ 1(7), Երևան, 2005, էջ 21:

Ահա նման վարչատարածքային վերաձևումների արդյունքում՝ նոր կազմավորված նախանգներն ու գավառները ստանում էին ճիշճանային այլ էթնիկ պատմեր և տեղերն լատան ու խայտարդիւն ազգային կազմ՝ իմանականում գերակշռող մամնեղական բնակչությանը:

Իր այս բաղադրականորյունը գուգահեռ՝ ցարական Ուսակատանը թելյայն հանդուրժում, երբեմն է նախատեսմ էր ամերիկակայսին թարթերի (Ուսական կայսրության շրջանում անվանվել են կովկասյան բարքարներ, 1937-ից հետո՝ ադրեգանցիներ) կողմից հայկական ցուղերի հայրափանան ու հետազա զավթմանը: Այդպես ճիշճ 1905-1907 թթ. կայսրության հասունի ծառապարբերությունը կողմից հրահման

հայ-քարարական բախտմների ժամանակ Քարվաճառի և Քաշարադի շրջաններում իրկիզեցին ու դատարկեցին բազմաթիվ հայկական գյուղեր³²:

Բայց և այնպէս, այլէքնիկ տարրը Ղարաբաղի հասակավես լեռնային հսափածի բնակչության կազմուն մշտական հսնդես է եկել որպէս վորքանանանություն: Այն, որ Ղարաբաղի լեռնային հսափածը զեսազնանական հսյուրնակ է եղել, փաստում են XVIII-XIX դդ. ինչպէս ոռուական, այնպէս էլ բորբական և վրացական ասրբայտներ³³:

XX դարակըրին արցախահայության մասին աեղեկություններ են պարունակում Հայ Առաքելական Եկեղեցու Արցախի թեմի կազմած աեղեկագրերը: Ըստ այդմ՝ 1900 թ. կազմած աեղեկագրի հսնամայք՝ Արցախի Հայոց թեմն ուներ 157.240 ծիսկամ³⁴, իսկ 1912 թ. կազմած աեղեկագրի հսնամայք՝ 206.768 ծիսկամ³⁵:

Առվազափ բնակչության, այդ թվում և արցախահայության վերաբերյալ վիճակագրական տվյալներ կամ՝ “Կավազսկի կալենդար”-ում՝ 1916 թվականի տվյալներով՝ Ելիզավետպոլի նախանձն ուներ 418.859 հայ բնակչություն, որոնց մեծամասնությունը՝ մոտ 273.000 մարդ, բնակվում էր նախանձի կազմի մեջ մտած Ղարաբաղի լեռնային հսափածում (Շուշիի գավառ՝ մոտ 99.000 մարդ, Ջևանշիրի գավառ՝ մոտ 22.000 մարդ, Ղարաբաղնյի գավառ՝ մոտ 22.000 մարդ, Ելիզավետպոլի գավառ՝ մոտ 69.000 մարդ և Ղազախի գավառ՝ մոտ 62.000 մարդ)³⁶: Նշենք, որ բայց այդ տվյալների, հայերը կազմում էին նախանձի ողջ բնակչության մոտ

³²Մանայան Ա., Վանդյան Ա., նշված աշխ., էջ 15:

³³Կօստումոնո ու առաջնորդությունը, 1902, էջ 45, 46.

³⁴«Արարատ», Էջմիածին, 1902, թիվ Բ (փետրվար), էջ 143:

³⁵«Արարատ», Էջմիածին, 1914, թիվ Է (հունիս), էջ 637, թիվ Ը (օգոստոս), էջ 712, 715:

³⁶Կավազսկի Կալենդար հայության համար 1917 թվականի հայերը կազմում էին բնակչության մոտ

32.8%-ը՝ մասմերականների («մասմերականներ-մասման») բնիսանոր անվան տակ ցարական իշխանությունները մասպարեկ էին երկամաափ բոլոր խալանապական ժորավորներին՝ ինչպես անդրդիվկասյան բորբերին, այնպէս էլ տեղաբնիկ բավիշներին, լեզվեներին, բարերին և այլն) մոտ 61.4%-ի դիմաց³⁷: Նաև պատմերը քերևս, տարածաշրջանում ցարական Ուսասատանի փարշական բարդարականության և տարածույն վերածումների հետևանքը էր:

Ղարաբաղի հայ ազգաբնակչության վերաբերյալ ոշշաբավ աեղեկապարփառություն են պարունակում նաև Թիֆլիսում գտնվող անգլիական գործերի ներկայացուցարյանք արամադրված հայկական կողմի տվյալները³⁸, որոնք վերաբերում են 1917 թվականին: Համաձայն դրանց՝ Ղարաբաղի լեռնային հսափածը որոշ վերապահումներով ունեցել է մոտ 240.000 հայ բնակչություն:

Անդրկովկասի, այդ թվում և Ղարաբաղի ազգային կազմի վերաբերյալ հսկաաաի տվյալներ են հսափառություն բրիտանական արխիվները: 1917 թվականի բրիտանական վիճակագրության տվյալների հսնամայքն՝ «Հայկական Ղարաբաղը», որի տակ ընկալվում էր Ղարաբաղի լեռնային հսափածը՝ Ղազախ, Ելիզավետպոլ, Շուշի, Ջևանշիր և Կողյազին գավառների մի մասով, բնակչությունը մոտ 13.850 բան. կմ տարածքը և ունեցել է մոտ 255.000 հայ բնակչություն (Ղազախ՝ մոտ 61.000 մարդ, Ելիզավետպոլ՝ մոտ 52.000 մարդ, Շուշի՝ մոտ 98.000 մարդ, Ջևանշիր՝ մոտ 22.000 մարդ, Կողյազին՝ մոտ 22.000 մարդ): Նշված տարածքներում հայերը կազմել են բնակչության մոտ 75.46%-ը,

³⁷Նոյն տեսում, էջ 190-197:

³⁸Ղարիբյան Ա., «Արցախի բնակչության ազգային կազմի շորջ (բառ 1917 թ. տվյալների)», Արևելագիտական ժողովածու, հ. 5, Երևան, 2004, էջ 104-109:

մասմերականները (մոտ 72.500 մարդ)՝ բնակչության
մոտ 21.45%-ը³⁹:

Ի վերջո, Արցախ-Ղարաբաղի հայկական և հայ-
յարձակ լինելը փաստում են նաև հազարավոր պատ-
մանշակութային հուշաքանները, որոնց մեծ մասը
կամքուն է առ այսօր: Այստեղ չկա միջնադարյան
մասմերական պաշտամունքային ոչ մի կատուց, ոչ նի
արձանագրություն, որ կհաստատեր այդ կամ առավել
ևս ամենի վաղ ժամանակաշրջանում այդքնիկ տարրի՝
այդ տարսածքում բնակվելու մասին:

Քարաբաղան, վարչական և էթնիկ ահա այս
պատկերով Ղարաբաղը թևակրիստ է 1917 թ., որը
պատճական նոր շրջանի սկիզբ էր համդիանալու
երկրամասի համար:

ԱՐՅԱԽ՝ ԱՆԿԱԽՈՒԹՅՈՒՆԻՑ

ՍԻՆՉԵՎ ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ԱՆԱՐԴԱՐՈՒԹՅՈՒՆ.

1917-1923 Թ-Թ.

---

³⁹ Armenia. Political and Ethnic Boundaries 1878-1948, London, Ed. Anita L.P. Burdett,
1998, p. 477, 479, 488.

1917 թ. Ռուսաստանում ակտի տնեցած Փետրվարյան բռնուադեմնկրասաւկան հեղափոխությունը տապալեց Ռուսանովների դարավոր տիրապետությունը: Հեղափոխության ավերք, որն անցավ կայսրության ողջ տարածքով, լայն արձագանք տնեցավ նաև Անդրկովկաստան: Նորսատեղծ Ժանանակավոր կառավարությունը ամբողջովին վերափոխեց Անդրկովկասի կառավարման նախկին կարգը: Վերացվեց Կովկասի փախարարայությունը և 1917 թ. նարայի 9-ին սահեծվեց «Անդրկովկասյան հաստով կոմիտեն» (Օսօնայ Զակավակասկայ կոմիտե): Վերջինիս կարգադրությանը երկրանսատմ հիմնվեցին զավարային, բարպարային և զյուղական գործադիր կոմիտեներ:

Տեղական իշխանության գործադիր նարայիններ ստեղծվեցին նաև Կարարարարություն: 1917 թ. նարայի 13-ին կազմակերպվեց Կարարարի գործադիր կոմիտեն, որը պետք է ապահովեր երկրամասի կենսագործությունը: Կարարարությունը կազմակերպվում են նաև բանական գյուղացիների և գինուրների պատգամավորների խորհուրդներ, աշխատացում է ապրում երկրանսատմ հասարակական-բարպարական կյանքը:

Ստեղծված բոլոր այդ կոմիտեների ո խորհուրդների աշխատանքները, սակայն, ի վեցքանե հանդիպություն են բարչ խոչընդունածների: Նախու միաստարք չէր այդ կոմիտեների ո խորհուրդների ազգային կազմը, և նույնու չէր նաև նրանց կողմից հետապնդվող նպատակները: Բացի այդ, եթե նայերը ձգուում էին հետարարությնս բնականոն և խսդադ հարաբերություններ տնենալ

հարթակն մասմերական բնակչության հետ, ապա քուրք ազգայնամունք տարբեր ամեն կերպ ձգուում էին սեպ խորե նրանց ճիշճ և առաջ քերել ազգամիջյան ընդհանուրութեանը: Այդ ամենին գումարվում էին երկրամասում տակածված տնտեսական ծանր պայմանները, անդրդիկվայսան քուրքերի կողմից Շուշի-Եղվարդ ճանապարհի հաճախակի վակուումը, բնակչության օրեցօք սրացու պարենավորման խնդիրը, անիշխանությունը և ծառվալու ավագակուրյունն ու բարսնը: Նման պայմաններուն Հայութայի գործադրի կոմիտեն, առա կուրքաւու իր տանել իր առջև դրված խնդիրները:

Չարգացող իրադարձություններին նոր բնացք տվեց բաշկիյան հեղափախությունը, որը հիմնովին փախէց առեղջված քաղաքական իրադրյումնը: Անդրկովիսար, այդ քվում և Հայսաստանը, ծանր օրեր էին ապրում: Անդրկովիսարի երեք ժողովադրդների՝ հայերի, վրացիների և անդրկովիսայան քուրքերի կողմից ազգային կոսավայրական ներկայացնության սկզբունքը 1917 թ. նոյեմբերի 15-ին Թիֆլիսում տակածվեց իշխանության մի նոր մարմնը՝ Անդրկովիսարի կոմիտարիան: Այսուղեւ, սակայն, ազգային տարածական լուրջ վեճերի և քաղաքական իրավաներժ դիրքորոշումների պատճառով արիրում էր փոխառարձակ անվաստանություն և քշնամանը:

Ստեղծված իրավիճակն սպեյի անհաջնացող էր դարձնում այս հանգանանքը, որ 1917 թ. նոյեմբերից իրենց դիրքերը սկսեցին լրել կովկասյան ճակաառան զանիքով ոռասկան զորքերը: Ռևոլյուցիական լրաց ոռասկան զորքերին հետապնդում էր քուրքական քանակը: Արդեն 1918 թ. հոնվարին ոռա զինվորների փախառարձակ ապաւում այս ժամանակի դիրքորոշումների պատճառով այսպահից չափեր ընդունեց: Հարկ է նշել նաև, որ այդ ժամանակաշրջանում այսքանվկասյան ժողովադրդներին միավորող Մեյմբ ոչ իրական ուժ և ոչ էլ ցանքություն ուներ (կովկասյան քաղաքականություն էին վարչիները քրքսափեական քաղաքականություն էին վարում) արասպին քշնամիներին, այս դեպքում՝

Ժուրդիային դիմակայելու համար:

Նման իրադրություններ արևելահայության ճակաառագիրն իրավես վասանգված էր: Այդ շրջանում Արցախ-Ղարաբաղը, քան Էրիյան, անիշխանություն էր տիրում: Ինս էին քաշվել երկրամասում տեղակայված ոռասկան զորւածաերը, «Նարարատը հայուններ էր մեկուացնան մեջ, օրեցօք ասասկանուն էր պարենավորնան խնդիրը: Իրավիճակն սպեյի անառանի էին դարձնում քարար իրասկները, որոնք, զինված նախանջող ոռասկան զորքերից զաված զենք-զինամքերով և ոգեսկված կավկասյան ճակաառ թորքերի հաջողորդուններից, «Նարարատի զանազան վայրերում հարձակումներ էին գործում հայ քանակության վրա, իրակրում էին հայ-քարարական արյունապի կողմներ:

1917 թ. դեկտեմբերի վերջին Շուշիում ստեղծվում է «Հայ հեղափոխական կոսակցությունների ու կազմակերպությունների Նարարատի ժամանակավոր խորհուրդը» (Խետագայում անվանվեց «Միջկուսակցական բյուրո»), որը պետք է կենտրոնացներ երկրամասի օրենսդիր և զործադիր իշխանությունները և գործեր մինչև Նարարատի հայության համընդիմանոր համագործար իրավիրերը: Հայեան մասմերականների հետ հարաբերությունները խալաղ պահերու նախառակալվ այս նոյն օրերին Շուշիում կազմակերպելու է «Հայ-քուրքական կոմիտե», որը գործերու էր Գավառական զործադիր խորհրդի փոխարեն⁴⁰: Չնայած իրենց կառարձած որոշ դրական քայլերին՝ նորաստեղծ մարմիններն այդպես էլ չկարուցան երկրամասը դանար կացությունից:

Գրեթե անընդհատ շարունակվող շրջափակումներ, պարենավորնան խնդիրը և քուրք-քարարական ավա-

⁴⁰ Խշանայան Ն., Լեռնային Նարարատ 1917-1920 թ., Երևան, 1999, էջ 81-84:

գակախմբերի հարձակումներն ու թալանը դժվարին և լրաված դրույած մեջ էին պահում երկրամասը։ Հաւատապ էր ճնշում Ղարաբաղի ժողովրդի խնդրապաշառապեսքյան կազմակերպման և ամրապնդան խնդիրը։ Ղարաբաղի հայությանը տափակած էր հույսը դեղն միայն սեփական ուժերի վրա։ Հոյս կար նաև, որ Ղարաբաղ կամ ցարական բանակի արցանցի մարտիկներից կազմված «Ծոշիի» գունդը, որի վերաբարձր, սակայն, տարրեր պատճառներով անընդհատ ճգագիտն էր։

Ռեսական զորքերի կողմից ուսամաճականի հապատապ լրտեր նախատափոր պայմաններ էին ստեղծել բորբերի պամբուրքական հեռախար նախատակների իրագրծման համար։ 1918 թ. բորբական բանակը լայնամաշատը հարձակման էր անցել՝ նախառակ ունենալով զրավել ողջ Անդրկովկասը։ Թուրքերը տափամունք էին արագացնել Անդրկովկասի անջատումը և ամբողջական օտարումը Ռուսասասնից, ինչը կիրառացներ իրենց ծրագրերի իրավանացումը։ 1918 թ. ապրիլի 9 (22)-ին բորբական ճնշման տակ Անդրկովկասը Սեյմը հայսարսում է Ռուսասամից Անդրկովկասի անջատման և երկրամասի անկախության նախն։ Մտադրություն է Անդրկովկասի Ժաշնային Հանրապետություն, որը, սակայն, երկար կյանք չի ունենում և փրկվում է ճայիսի 26-ին։

1918 թ. ճայիսի վերջին Անդրկովկասում իրենց անկախությունն են հոչակում երեք պետություններ՝ Վրաստանի Հանրապետությունը՝ ճայիսի 26-ին, Ալբրեխանի Հանրապետությունը՝ ճայիսի 27-ին և Հայաստանի Հանրապետությունը՝ ճայիսի 28-ին։ Մակայն երեք Հայաստանի և Վրաստանի դեպքոն կարելի է ասել, որ նրանք վերականգնում էին իրենց անկախությունները, քանի որ երկուսն էլ պետական միավորներ լինելու բազմադարյան պատճերուն ունեին, ապա «Ալբրեխան պետություն» որպես

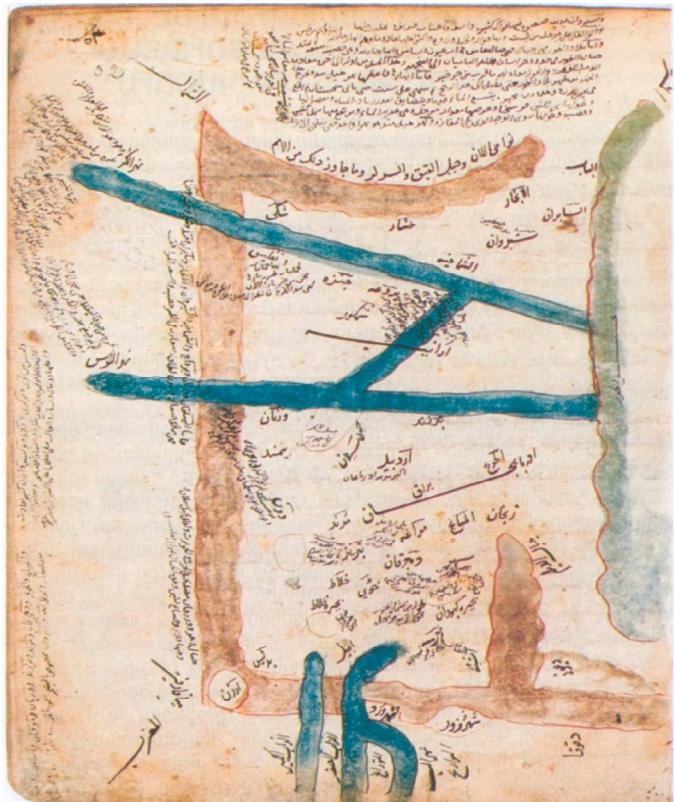
այդպիսին պատճերյան մեջ ի հայտ էր գալիս առաջին անգամ։ Նշենք նաև, որ Ալբրեխանի ամկախարքունիքը հոչակվել և նուավարական կառավարությունը կազմակերպվել էր Գանձակում և ոչ քեզն կողմից նայրաբաղար հոչակված Բարված, քանի որ Բարվի բարպարական օրինական իշխանությունն այդ ժանանակ գտնվում էր հայերի կողմից պաշտպանված Բարվի կամանայի ձեռքուն։

Ինչ վերաբերում է պետության անվանմանը, ապա՝ «Ալբրեխան» անվանումն անենին էլ պատահական չէ՝ ընտրված։ Այս ինքնին որևէ կապ չուներ նորատակեղծ վետության ասպաւծքի հետ։ Այդ երկրանար պատճերյան ընթացքուն երբեւ Ալբրեխան չէր կազմվել, իսկ «Ալբրաբասկան-Ալբրեխան» անվանումը հարյուրամյաններ շարունակ պատկանել էր Պարսկաստանի նախանդներից մեկին, որը գտնվել է Արարակի հարավ թերակ տարածքուն։ Այս նասին բազմաթիվ են իշխանակարգություններն անայիկ և միջնադարյան առյութերուն⁴¹։ Այդ են փաստուն նաև մեզ հասած ինքանի բազմաթիվ բարեկանությունները (բարեկանությունները տես զրքի վերջուն)։ Պետության համար «Ալբրեխան» անվան ընտառիքումը և յուրացումը հեռանար նախառակ ուներ լեզվախմացնել Երևանի հյուիսային հասկածի՝ պատճենական Ալբրաբասկան-Ալբրեխանի նկատմամբ բորբական նկրտունները⁴²։ Բացի այդ, հենց պետության անվանումը 1930-ականներին ծանոն տվեց ալբրեխանցի կոչվող նորանայտ «ազգին»։

Ի սկզբանե անդրկովկասյան նորատակեղծ հանրապետությունների միջև ծայր են առնում տարածքա-

⁴¹ Galichian R., The invention of history: Azerbaijan, Armenia and the showcasing of imagination, London, Yerevan, 2009, pp. 9-19.

⁴² Бартольд В., Работы по истории Кавказа и Восточной Европы, Москва, 1963, том 2, с. 703.

Հայաստանի, Ասրբառականի (Աղքեղանի) և Աղմանի (Առանի) քարտեզը՝
ըստ X դարի արար ճամապարհորդ և աշխարհագրագետ Մոհամեդ
Արու-Քասանի իր Հայաստան:

Քարտեզում Աղմանը պատկերված է Արար և Կոր գետերի հյուսիսում,
իսկ Ասրբառականը՝ Արարի հարավում:
Փարփառ ազգային գրապահ, MS Arabe 2214, էջ 58, 1145 թ.:

յին-ասիմանային սուր տարածայնություններ: Թուրքական նախաձեռնությամբ ձևավորված Աղքեղանի Դեմքլառատական Հանրապետությունն իր ատեղծան խալ պահից տարածքային հավակնություններ ներկայացրեց ասիմանակից պետությունների՝ մահմետական թասկալության տնեցող շրջանների նկատմամբ: Սասանակորսական՝ Աղքեղանի Արևելյան Անդրկովկասի հետ մեկուել հայուսարարեց իր իրավունքը նաև Եթովությանի ողջ նահանգի նկատմամբ՝ ներառյալ Ղարաբաղը և Զանգեզուրը, չնայած որ վերոնշյալ տարածքները դպրու լին երա վերահսկությունից:

«Մինչև բարրական ուազմական իմաստը վենցիան Բարվում և Ծոշիում իշխանությունների ազգային հևճարանը հայերն լին, և բնական է, որ 1918-1920 թթ. Արևելյան Անդրկովկասի երկու գլխավոր համայնքների՝ հայերի և կովկասյան քարարելերի միջն բորբոքված Լքնորադարական վեճն ըստ Եռվշան ողջ երկրամասի ազգային-պետական կարգավիճակի շուրջ լր: Մաս հշանալիում է, որ մինչև բորբոքված ինտերվենցիան Ղարաբաղսան հակամարտություն, որպես այդպիսին, չկար: Կար էրնորադարական հակամարտություն կովկասյան քարարելերի ու հայերի միջև ողջ Արևելյան Անդրկովկասի ազգային-պետական կառուցվածքի շորջ: Էրնորադարական ուժերի հարարելակցությունը 1917 թ. Արևելյան Անդրկովկասում բացառում էր այդտեղ կովկասյան քարարելերի ազգային պետության ստեղծումը, եթե չիներ սրտարին միջամատությունը»⁴³:

⁴³ Սանասար Ա., Վանելյան Ա., Լեռնային Ղարաբաղ. . . նշանակած աշխ., էջ 18:

Ղարաբաղի հաշտեցման
համձնաժողովը, 1918 թ.

ներում, մինչդեռ հայկական կողմքը պնդում էր Հայստանի Հանրապետության և Ղարաբաղի միավորանության վրա⁴⁴. Ահա այսպես է, որ առաջ է զայսի ճերօրյա ընկալանք Ղարաբաղան ինդիքը:

Ի տարրերություն Հայստանի Հանրապետության կատավարության, որը փարձում էր Ղարաբաղի հարցը լուծել, բայ էտքյան, դիվանագիտական ճանապարհը և ակնկարում էր, որ Ղարաբաղի միավորանը ՀՀ-ին կամրագրվի Կ. Պոլսի (Խեասպայում Փարփղի) խարարության վեհաժողովով, և այդ ասումով աշխատում էր ձեռնախան մնայ ակախիվ գործողություններից. Աղքեցանի նուսավարական կատավարությունն անհապաղ ձեռնամխին է լինում Ղարաբաղը զավերու գործից՝ փորձերով գրավել այն մինչ այդ վեհաժողություն ընդունվելիք որոշումը:

Ղարաբաղի գրավումն Աղքեցանի և նրա հմասնավոր թուրքիայի համար առլորական հարց չէր, այլ համարութրական շահախնդրությունների առանցքը կազմու մի գերիսնիքը:

⁴⁴ Կազանցյան Բ., Կորդիսորությունների պատմությունը Հայոց պատմության մեջ. Տարբարական պատմությունների համար. Մաս 1. Հայոց պատմությունների պատմությունների համար. Երևան, 1997. էջ 7, 8. Հայոց պատմությունների պատմությունների համար. Երևան, 1992, էջ 16.

«Օսմանյան Թուրքիան և նոր կազմակերպած Աղքեցանը պիտի միավորվեին՝ դանակով բոլորական մեծ պևտորյուն, Քաղանթներից մինչև Սիցիլիա Ասիայի խորքերը ձգվելիք վիրավարի տարածքի առանցքը: Այս դեպքում Հայստանն ընկած էր Թուրքիան և Աղքեցանն իրար բնորդ ճանապարհին... Սարդարականի պարտությունից ու Շարումի խարիսքածությունից հետո բոլորը երկի մոտածում էին, որ իրենց համար անհնարին պիտի լինի հայերին միանգամից ու լրիվ իրենց ճանապարհից վերացնելը և անհրաժեշտ է առանապես բավարպվել միջանցք բացելով, միջանցք, որ Նախիջևան-Զանգեզուր-Արցախ գոտին լրվէ»:⁴⁵

Այդ օրերին արդեն պարզ էր, որ Աղքեցանի կատավարությունը և Նորի փաշայի գլխավորությանը Գանձակում զանվար բոլորական բանակը լրջորեն ծրագրում էին հնարավորինս արագ գրախ թերել Արցախս Աղքեցանին բռնակցելու գործը: Պարզ էր նաև, որ Հայստանի Հանրապետությունը Հայոց ցեղականության և պատերազմի հետականքներից դեռ ոչքի չեկած, ինչպես և այլ ներքին ու արտաքին խնդիրների պատճառով ստամանակ հնարավորություն չուներ իրավես իր պաշտպանության տակ առնել Ղարաբաղի ժողովրդին:

Ահա նման իրավությունում 1918 թ. հուլիսի 22-ին Շուշիում զամարվում է Ղարաբաղի բնակչության լիազոր ներկայացուցիչների առաջին հսմազումները: Համագումարն Արցախ-Ղարաբաղը հայտարարում է անկախ վարչարարական միավոր, ընտրում է Ղարաբաղի ազգային խարիսքը և կատավարություն:

⁴⁵ Ութրաբյան Բ., Արցախան գոյապայքարը, հ. Ա, Երևան, 1993, էջ 23, 24:

Խոհեմարդ Հայաստանի Առաջնախառնության գլուխական առաջնորդ Հայաստանի առաջնորդ 1918-1919 թ.

Հուլիսի 24-ին Ղարաբաղի ժողովշաղական կազմակարգության ընթացքում, մասնավորապես, ասված էր. «Ժողովրդին հասուն առողջ բժնագրով Ղարաբաղի հայ բնակչությանը վճռեց շատակ, մինչև կամ եղբայրական ոտքը որք պիտի ազատեր նրան շրաբներից: ... Այս ճանապարհով մենք կարող ենք հասնել ռուսական հերոսին: Խորհան հայտապահած վեմ գաղտնաբառներից մենք՝ ազգերի ինքնորոշման իրավունքի իրականացմանը»⁴⁶:

Լեռնային Ղարաբաղի կառավարությունն անձնագիր անցնում է աշխատանքի, ինչպես նաև ձեռնանույն է լինում տեղեկությունների ստեղծման գործին: Այսպիսակ Ղարաբաղի ժողովրդական կառավարության ստեղծումով պարտվում է Ղարաբաղի հայկական անկախ իշխանության կազմակերպության գործընթացը և մինչև 1920 թ. այն հանդիս է զայփ որպես ինքնորոշում փաշչարաբարձրական նիստոր՝ ինքնիշխանության բորբ անհրաժեշտ բնորոշիչներությունը: Սա, ինչպես, ժամանակավոր քայլ էր, մինչև որ հնարավոր կիմեր ամբազրել Ղարաբաղի նիստորումը Մայր Հայոց նիքին: Այդուհաներձ, Ադրբեյջանն ամենավեր չէր իրաժարվել Ղարաբաղը զայփերու իր նախառակից:

Սակայն մինչ այդ նորանայտ Ադրբեյջան պետական ինսիր աներ նախ ինքնին կայսերական, ինչը բարդաբան, ուսումնական և անտեսական բավարար մերժի բացակայությամբ պայմանավորված, միայնակ իրավանացմեր պարզաբեր ամենաը էր: Եվ ԱԴՀ-ն այդպես էլ չէր կայան որպես պետական, երեւ խնդրին չմիջանաեր ժողովան և

⁴⁶ Թուման Հ., Գեղեցիկ Լեռնային Ղարաբաղու 1917-1920 թթ., Երևան, 2008, էջ 104, 105: Հայոց Կարաճախ 1918-1923 թ, էջ 14.

Բարի պաշտպանության բարբարակեցներ, հայ կամավորներ, 1918 թ.

Հներխութեր Անդրեավ-կաս:

1918 թ. սեպտեմբերի 15-ին բորբական կամոնները գրքերը եռամայս կառավարի նարմանքի հետո գրավեցին Բարբան, տապաւեցին Բարվի Կոմոնստ և բարպի հայ բնակչության կրաքածից հետո, որին զիս զնացին ավելի քան 30 հազար հայեր, և որը էտքան, Հայոց ցեղասպանության շարունակությունն էր Արևելյան Հայստանում, իշխանությունը հանձնեցին Ադրբեյջանի մոռավարական կառավարությանը: Ան այդպես, բորբական սվիմների վրա պատճնական սասպարեզ եկավ Ադրբեյջանի Հանրապետությունը:

«1918 թ.-ին բորբական կանոնավոր բանակի կողմից ինման ԱԴՀ-ն Թորքայի կողմից իր սահմաններից դուրս այլ ժողովրդների աստծական տարածքներում բորբական նոր պետություններ ենքնելու Հյուսիսային Կիլլյոսի Թորքական Համրապետությանը նախարձակ և, ցավոր, հաջորդած վրության էր»⁴⁷:

Բարված իրականացրած հաջորդ ուսումնական ինսերվենցիայից հետո բորբական գործերը շարժվեցին

⁴⁷ Մանաւան Ա., Ղարաբաղան հականաբություն. իրավաբարական փաստերի և փաստաբերի նվազագույն փաթեթ, Երևան, 2008, էջ 7:

Թուրքական բանակի մուտքը Բարս, 15.09.1918 թ.

Հայերի կոստրածները Բարփում, 1918 թ.

⁴⁸ ՀԱԱ, ֆ. 149, գ. 1, գ. 46, թ. 2-8, գ. 133, թ. 19, նաև՝ ֆ. 57, գ. 3, գ. 512, թ. 1-2, ֆ. 409, թ. 1, գ. 2634, թ. 1-2: Հրաման բառ Սովորական Գ., Հայերի կոստրածներն ու ինքնապաշտպահական նախարար Բարփի նախաճգույն 1918-1920 թվականներին, Պատուհանադիրներ համար, Երևան, N3, 2008 թ., էջ 46, 47:

⁴⁹ Բշխանյան Մ., նշվ. աշխ., էջ 200, 201, 211, Մինճյան Հ., Անդրամիկի ժամանակը զիքք Բ., Երևան, 1996, էջ 384-386:

դեպի Արցախ՝ ճանապարհին հրկիվելով հայկական բազ-նարիլ զյուտեր: Հարկ է նշել, որ միայն 1918-1920 թթ. թի-րացրամ Գյորչայի, Ծանս-խան, Դորայի, Բարփի, Լեռնր-ուսի և Զեարի գավառներում թուրք-թաթարական կոստ-րածների զնի էր դարձել ավելի բան 70 186 մարդ, որից նույն 48 673-ը՝ Բարփ բաղադրում⁴⁸:

Նարարարը «խաղաղ» ճանապարհով Արքեջանին ենթակելու թուրքական բա-նակի հրամանապարույքան շանրերը հաջողորդում չտեղ-ցան, բանի որ շնույթ վեր-ջինների հճեցրած սպասնա-լիքներին, շրջափակմանը և երկրամասում ստեղծված դժվարին կացույանը՝ տեղի ինքնապաշտպանական միա-վորուների հաստատականութեն վճռել էին անառիկ պահել իրենց հայրենիքը: Արցախս-հայորյան 2-րդ (սեպաներերի 8-10) և 3-րդ (սեպաներերի 18-22) համագումարները կարա-կանապես իրաժարվեցին

վայր դնել իրենց գենքերը, ենթարկվել և ճանաչել Արքեջանի իշխանությունը⁴⁹: Այդ կերպ չհասներով իրենց նպաստակների իրավործանը՝ թուրք-թաթարա-կան միացյալ զարքերը դիմեցին գենքի ուժին և սեպաներերի 22-ին ներխուժեցին Լևոնյան Ղարա-րապէտ Սեպաներերի 24-ին թուրքական ուղղումներ նաև Սույի: Չնայած այդ հանգամանքին՝ Արցախի գու-փառները շարունակուն էին կանգոն ննավ և պայքարել քննածող դեմ:

1918 թ. աշնանը հայսմի դարձավ, որ 1-ին աշ-խարհամարտն զերմանական խճրավորումը, որի կազմում և մտրքիսն, պարտություն է կրել: Հոկտեմ-բերի 30-ին կնրված Մուղրատ զինադադարի պայման-ներով պարասարված՝ մտրքիսն իր զորքերը հետ բաշեց Անդրկովկասից, այդ բվան նաև Ղարաբաղից: Թուրքերի հետանալոց հետո նրանց անդր զրադեցնուն են բրիսանական զորքերը:

Հակառակ հայերի աստվածմերին՝ Արցախս ոսք դմելու առաջին խև օրվանից բրիսանական իրամա-նասապարույնը զրադեցնուն է կողմնակալ դիբ՝ օժանդակելով թուրք-մոսավարականներին: Անզիս-ցիների նման դիրքորոշումը բնավ պատաժակամ չէր:

«Անզիսցիները հաշվի էին առնում Արք-րեզանի ուղմասայրատևզիական կարևորու-րությունը հատկաներ երա թնական հարստու-րությունը և առաջին հերթին՝ նավքը: Բացա-հայորեն անցնելով Արքեջանի կողմը, Անզ-իսն սկսել էր պաշտպանել նաև Հայաստանի և հայ ժողովոյի նկատմանը այդ պետորյան զավորական նպաստակնելով»⁵⁰:

Անզիսցիները, ընդառաջելով մուսավարական-

⁴⁸ Սին. Հ. 624, էջ 468, 469:

ների նկրտումներին և քար աճաւաբրերություն դրսեալով արցախասալության ճակատագրի հանդեպ, վերջիններից պահանջում էին ճանաչել Աղքածամի գերիշխանությունը և ենթարկել նրան: Կարարարում դեպքերի զարգացումները ցույց ավեցին, որ աճգլխացիների հավասարացումները, թե տարսծային խնդիրները լուծում են զանելու Փարփակ խաղաղաբարը վեհաժողովում, և որ ոժի գործադրությունը «ցաջորեն կազմուի հարցի վրա, կը այն քննարկի Խաղաղաբարը յամ Վեհաժողովում»⁵¹, ընդունելու դաստիքի խորեն էին: Խորքեր, որոնց աճաւարով՝ Զանգեզուրում զանվող Անդրանիկը դատարեցրեց իր ուսումնարշավը դեպի Կարարադ: Մինչդեռ աղքածանիները, աճգլխացիների աճաւաբրերությունից ու բարձրվումնից թաւակութանք, դիմում էին նորանոր բոնությունների:

Երկրամասում իրադրությունն է ավելի վարարացավ, երբ 1919 թ. հունվարի 15-ին Աղքածամի կառավարությունը, ոչ առանց աճգլխական կողմի հանձնայնության և աշակեցության, Զանգեզուրի, Շուշի, Ջևանշիրի և Զարբրյալի զավատներից ստեղծեց ժամանակոր գեներալ-նախանդապետություն և նաև համզավետ նշանակեց նոյն հայուսաց, ազգությանը բորոյ Խորանով թել Սուրբանովի: Անզինացիների լիս կատար աշակեցությունը վայելող Սուրբանը խնդիր ուներ ոժով նվաճել Կարարադը և ենթարկեցնել այն Աղքածամին:

Արցախասալությունն ի սկզբանե իրաժարվեց ճանաչել Սուրբանովի գեներալ-նախանդապետությունը, ավելին՝ բրիտանական ճիշխայից պահանջեց «հետացնել Ղարաբաղից թէ Սուրբանովին և թէ Աղքածամի զօրքը»⁵²: Նրանց ձայնը, սակայն, լեկի չը բրիտանական իրամասատարությանը: Վերջիններս ճուապատ-

րականների հետ շարունակում էին Ղարաբաղի ժողովրդի պահանջել ենթարկվել Սուրբանովին, ասել է թե՝ ճանաչել Աղքածամի գերիշխանությունը:

Ղարաբաղի Ազգային խորհրդի նախագահ Ա. Շահնազարյանի և Շոշիի քաղաքացիության Գ. Սևիթ-Շահնազարյանի հետ բարգում կայացած հանդիպման ժամանակ ըրիտանական միջայի զնուածության Գ. Շատկյալի դրյամ աստված է: «Ես ճախազգուշացնում եմ, որ Աղքածամի և նրա զենքերայ-նահանգապետի դեմ ցանկացած է կացեն ուղրիած է Անզինի դեմ: Ունեք այցրան ուժեղ և ճար ու ենք սակայն ձեզ ենթարկվելոց»⁵³:

Այնուամենայնիվ, արցախասալությունը մնամ է անդրդիվելի: Կարարադի բնակչության լիսով ներկայացուցիների 4-րդ (վետրվարի 10-20-ը) և 5-րդ (ասդիմի 23-29-ը) համազումները վճռականուն մերժում են ընդունել Աղքածամի իշխանությունը՝ հերթական անգամ երկրամասը հայտարարելով նորանկախ Հայուսանի Հանրապետության մաս:

«Ղարաբաղը ի սկզբանե եղել է Հայաստանի անրաժամանակակից մասը, որպէս նրա բնազատաներից մէկը, և որպէս արդախին, ափսի կցի Հայաստանին: Ակրմել և ոչ մի նկատ չճանաչել Աղքածամի իշխանութիւնը»⁵⁴, ասվում լր 5-րդ համագումարի ուղղմամբ կազմված հայտարարության մեջ:

Սպառնալիքների միջոցով չկարողանար նվա-

⁵¹ Նոյեն տեղում, էջ 460:

⁵² Իշխանյան Ե., նշվ. աշխ., էջ 336:

⁵³ «Բանքեր Հայաստանի արխիվների», 1989, N 1, էջ 97-101, Նագորնայ Կարաձախ Յ 1918-1923 թ., շ. 135-139:

⁵⁴ Իշխանյան Ե., նշվ. աշխ., էջ 403:

ճել Կարստաղը՝ աղբեջանական իշխանությունները դիմում են կտրուկ միջոցների: 1919 թ. հուլիսի կեսերից Աղբեջանը սկսում է նորանոր ուժեր կենտրոնացնել Կարստաղի սահմանամերձ շրջաններում ավելածություններով՝ ենթարկելով Խայկական գյուղեր⁵⁵: Արդյունքում՝ Կարստաղը հսյանդամ է Հայկական ծամբը կացության մեջ, մի կողմից՝ շրջափակումը, տղջութանական դժվարին իրավիճակը, տպի և հիվանդությունները, մյուս կողմից՝ բարբ-բարբառները իրազործության մեջ ատելությունները, բռնարքները և Խայերի շարդերը: Ստեղծված իրավիճակում Արցախի ժողովուրդը, այսպէս էլ ՀՀ-ից Խական օժանդակություն չառանալով և երկրանարք քշնանոց պաշտպանելու համար բավարար ուժեր և միջոցներ՝ չունենալով, ստիպված էր մխայնակ ելք փնտրել՝ իրավիճակից դուրս գալու համար:

Սուրբանովը, որդեգրելով Արցախի ամեն գօնվ հայտակեցնելու բարարականությունը, գնարվ ավելի էր սաստկացնում ճնշումներն արցախահայության վրա: Այդ օրերին՝ Կարստաղի բնակչության լիսոք ներկայացուցիչները նախասասպասառում էին 7-րդ համագումարին՝ ստեղծված ծանրագոյն իրավիճակից եր գոտներ համար: Համագումարը իրավիրկում է 1919 թ. օգոստոսի 13-ին Վարսենայի Շոշ գյուղու: Հաջորդ խոկ օրը՝ օգոստոսի 14-ին, Սուրբանովը վերջնագիր է ներկայացնում համագումարին՝ պահանջելով 48 ժամվա ընթացքում ընդունել Բարիլի կողմից ճշակված համաձայնագիրը, այսպէս սպասում է դիմել գենրի: Միստանանակ Արցախի ժողովուրդի վրա ստավել ճնշում գրծադրելու համար Սուրբանովի իրանանմ Շոշիում գոնվող իրանորների փողերն ուղղվում են բարարի հայկական բարանափառի և Շոշ գյուղի

⁵⁵ “Кавказское слово”, 01.08.1919, 10.08.1919. Թումյան Հ., Դավթերը Լեռնային Կարստաղում 1917-1920 թ., Խորհրդային Կարստաղ 10.11.1989:

ուրբարյանձ⁵⁶: Ստեղծված իրավիճակում արյունահեռությունից խուսափելու համար և հավատով, որ Ղարաբաղի հարցը վերջնական լուծում պիտի ստանա Փարփղի խաղաղության վեհաժողովում, հանգումարի կողմից ընտրված հանձնամուրվը Աղբեջանի կառավարության ենտ օգոստոսի 22-ին հարկադրաբար ստորագրում է մամաձակավոր համաձայնագիր⁵⁷:

Հսկ համաձայնագրի՝ Կարստաղի, այն է՝ Ծուշիի, Զևսնշիրի և Ջերայիի գավառների բազասավես հայերով բնակեցված Խոնային նաս (Դիզուկը, Վահանան, Խաչենը և Ջրաբերը) ժամանակավորացես իրեն համարում էր ԱԴ-ի սահմաններում մինչև Փարփղի վեհաժողովի կողմից խնդրի վերջնական լուծումը: Համաձայնագրում անբարքում էր, որ հայկական շրջանների դեկսավարությունը նշանակվելու էր Խայերից, նաև համաձայնագրությանը կից կազմվում էր Խայերից և նահմելավաններից կազմված խարհուրդը, որի համաձայնորյանը մխայն համարավոր պատի լիներ գինվորական գրամասերի տեղաշարժը հայկական շրջաններում և այլն:

Օգոստայան ժամանակավոր համաձայնագիրը, սկսայն, ընդունենք կարծառ անոնքը սպասելով արցախահայության համար: «Անկ ամիս պահանջվեց պարզ դատնարկ համար, որ այս «համաձայնությունը» Աղբեջանի համար որդի կատրի արմեք տեն», - իր բոլոս հուշերում զբեկ է Կարստաղի Ազգային խարիսխի անդամ Հ. Թումյանը⁵⁸: Չրավարարմելով Ժամանակավար Խորհրդանշական համաձայնագրով՝ Աղբեջանը չհրաժարվեց Ղարաբաղի կառավարությունից և շարունակեց իր զավթական և շարդարար բարպարական գյուղերում:

Աղբեջանը մեծ քվով զինուժ էր կենտրոնացնում

⁵⁶ «Кавказское слово», 28.08.1919.

⁵⁷ Հայոցները Կարաճախ 1918-1923 թ., ս. 323-327.

⁵⁸ Թումյան Հ., Դավթերը..., Խորհրդային Կարստաղ 10.11.1989:

Ղարաբաղում՝ աճրանալրվ երկրամասի ռազմավարական նշանակություն ունեցող կետերում և միաժամանակ փոքրերվ զինարարակի ժաղարգիրին: Ստագծված իրադրույթունում Արցախի ժաղարգիրն այլ բան չէ մնում, բայ ամենել ինքնապաշտպանության կազմակերպմանը: 1920 թ. ճարտի ակզրին թիվի խառնությունում դրա անհնուու «Աշխատավիր»-ը գրում էր, որ պարագանիր չէ մարզպան լինել զուշակեր հասնար, որ «Ղարաբաղը կանգնած է արդինայի նախադիմությունունիցին, որովհետ կասկածից դրսու է, որ տեսացի հայութիւնը եղրի կամովիմ չի հանձնայի իր վիզը թիվը բրածանի եարագանի հանդէլք»⁵⁹: Մյուս կողմից պարզ էր նաև, որ Աղբեջանն էլ իր հերթին չէր պարասալվում ենա կազմուն իր նվաճողական ծրագրից:

Արյունավի իրադրույթունները երկար սպասել չափեցին: Աղբեջանը Ղարաբաղի վրա լայնամաշտար հարձակում սկսեց մարտի 22-ին՝ համայնակերպ հայկական ինքնապաշտպանական ուժերի մարզ դիմադրույթունը⁶⁰: 1920 թ. ճարտին ամենատրեկրօնական իրադրույթունները ծավալվեցին Շոշիում: Սուրսնովի դեկանակարգությանը ճարտի 23-ին ճարտավարական բանակը կազմակերպեց Շոշիի հայ ազգաբնակչության սպասնոր: Երեք օր շարունակ ճամհենուկան խուժանը, սպանության ու բարանի նորուցքը բռնված, անխնան կոտորում, իրդեռում, ոչնչացնում, բարանում էր բարաքի հայկական ճարտը: Շոշիի 23 հազար հայ բնակչությունից կոտորածին զիս զնա մոտ 8000 հայ⁶¹, մնացածը հանգրվանեցին Արցախի մյուս հաստիւնքում: 1920 թ. ճարտի 23-26-ի բնրացքում Շոշիի հայկական ճարտ ամբողջովին իրդեհվեց և իմանովին կործանվեց:

Ղարաբաղում տեղի ունեցող ռազմական գործո-

⁵⁹ Աշխատավիր (Թիվիս), 05.03.1920:

⁶⁰ Խոմյան Հ., Դեպեշը..., Խորհրդային Ղարաբաղ, 11.11.1989:

⁶¹ Հայոց Կարաբախ 1918-1923 թ., շ. 416.

դրյումների մասնակից Զ. Մելիք-Շահնազարյանն իր հուշերում նշում է, թե Բարգում հույս ունեին 1920 թ. գարնանը վերջնականացեա բաժեկ Ղարաբաղի հարցերը, որպեսի հետո բարը ուժերով դիմակայեն խարիսխային կարմիր ուժերի ներխամանը տպասուցան, իսկ Վերջինների հատքանակի դանքուն արդեն լաստարկված կարպատը միանույն է, կիմեր իրենց ձեռքում⁶²: Սուսավարականներին, ճիշտ է, չհաշորվեց ամրուցովին կոտրել արցախահայերի դիմադրույթնը, սակայն իրուրեյտն այն է, որ Շոշիի կոտորածի արդյունքում բնաջնջվեց Անդրկովիսառն Խովեր-ճշակարային և տնտեսական կարեռ կենարուն հանդիսացու հմանենի հայկական այդ բարաքի հայ բնակչությունը:

Աղբեջանի կողմից Արցախ-Ղարաբաղի դեմ ծափակած ռազմական գործուրույթունները և վայրագուրությունները իմբ հանդիսացան, որ արցախահայությունը չեղյալ հայաբարձրելու օգաստայան համաձայնությունը: 1920 թ. ապրիլի 25-ին հրավիրված Ղարաբաղի բնակչության լիազոր ներկայացուցիչների 9-րդ համագումարը, եներվ այն բանից, որ Աղբեջանի կառավարության հետ կնքված ժամանակավոր համայնշուրթները խսիսանելի է Աղբեջանի գործերի կողմէց Շոշիում և զյուղերուն հայ բնակչության դեմ կագնակապիս հարձակմանը, չեղյալ համարեց այն և հոչակեց Լեռնային Ղարաբաղի միացունը Հայաստան Հանրապետությանը՝ որպես նրա անբաժան ճառ: Այս կերպ Արցախի ժաղարգությանը հայ կագնում և որ ճիշտ Մայր Հայրենիքի հետ և նրա կագնում կարող է ապահովել իր բնակչություն կենարությունունը:

1918-1920 թթ. իրադրույթունները ցույց տվե-

⁶² Մելիք-Շահնազար Յ., Հայոց կարաբախского солдата, Ереван, 1995, с. 46.

ցին, որ բորբ-ճուռավարական տաճայեցին այդպես էլ չհաջողվեց կոստը հայերի դիմադրությունը Դարարանում, այլապես հայության բնաջնջման բորբական ծրագրը հսկողությամբ կիրականացվեր նաև հայկական այս երկրամասում, և այսօր Դարարայան հարց, որպես այդպիսին, պարզապես չէր լինի «չկա նար չկա խնդիր» տրամադրությամբ:

«...Լոռնային Դարարադրում շունենալով ոչ քաղաքական, ոչ վարչական, ոչ տնտեսական վերահսկողորդուն և ոչ է պատմական որևէ իրավունք, պանրութիզմի քաղաքական գործիք դարձած մոռավարական Ռոյթրեֆանական Հանրապետությունը հանդիս եկալ բացարձակական անհիմն տպածության ներուժումներում՝ միջազգային հանրությունից պահանջելով ճանաչել իր ինքնիշխանությունը ճան Լոռնային Դարարադրում»⁶³.

1919 թ. Ազգերի լիգան ներկայացրած հոդային պահանջների իր բարեկայի պարզ էր դասում, որ Ալլրեջանը հովանուն էր նախապատերազման ցարպական Ռուսաստանի սահմաններում Անդրկոմիսարի տարածքի 60 տոկոսին, այդ քուո՞ւ Արցախին և Զանգեզուրին, անգամ Կապտի մարզին: 1920 թ. նոյեմբերի 20-ին, սակայն, Ազգերի լիգան մերժում է կաղմակերպություն ընդունվելու Ալլրեջանի դիմունքը: Մերժման հիմնափորությք մեկն էր բացի այն, որ Ալլրեջանը կայուն կատարածություն չուներ, այդ պեսությունը տարածքային վեճեր ուներ հարևան պետությունների, մասնավորապես Հայսաստանի հետ, և նրա խնդիրիսնությունը չէր ասածվում այն տարածքների վրա, որոնց նաև հավակնում էր⁶⁴:

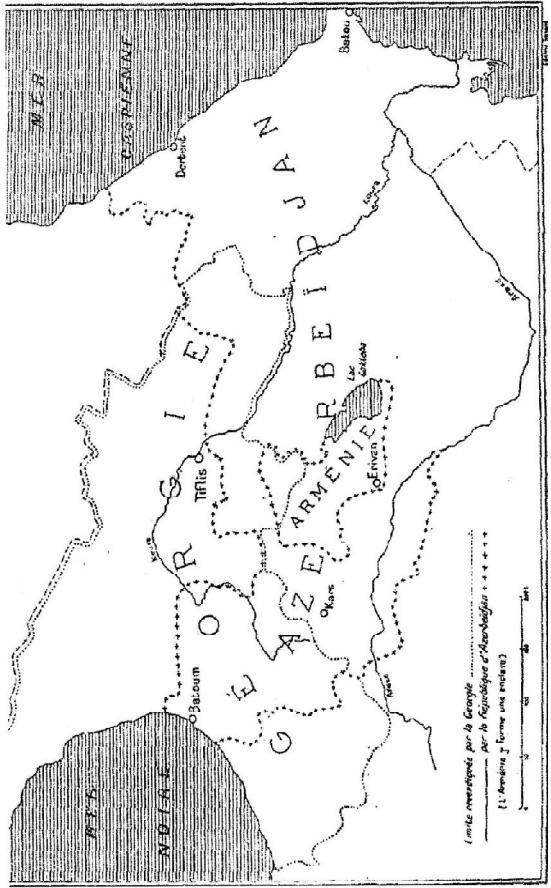
⁶³ Մանայան Ա., Ղանդյան Ա., նշված աշխ., էջ 25:

Չնայած որ Ազգերի լիգան այդպես էլ չճանաչեց Ալլրեջանի իշխանությունը ոչ ԼՂ-ում, ոչ էլ հայկական այլ տարածքներում, անուանենայնիվ, այդ տարածքները Բարձրի իշխանությունների հավակնությունների պատճառով ճանաչվեցին վեճելի:

Ստեղծված բաղադրական իրադրություն մեջ կորուկ վախիտարյուններ նացրեց խորիրազմին ուժեղ մուարը ասպածաշրջան: 1920 թ. սպարիդ 28-ին Խորիրազմին Ռուսաստանի 11-րդ Կուրծիք բանակը նույն Բայրութ, վերացրեց բորբական բանակի կողմից իրմանած Ալլրեջանի Հենակերպական Հանրապետությունը և իրմանեց նորը՝ Խորիրազմին Ալլրեջանը: Այդ կերպ պատմական ասպարեզից դրու եկավ ԱԴՀ-ն՝ դեմորե ճանաչված չլինելով Ազգերի լիգայի կողմից և չունենալով հասուլ սահմաններ:

Խորիրազմին իշխանություններն այդ շրջանում հճախավոր չգուան Արևելյան Անդրկոմվաստ տեղի բորբերի՝ կովկասյան բարարների ազգային պետության հիմնումը: Երկանապ բազմարիվ տեղադրնիկ ազգերի՝ հայերի, բայիշների, լեզգիների, բարերի, տոփիների և այլ ազգարյունների ընդհանուր հայրենիքն էր, իսկ Բայրութ անգամ բորբական գորքերի կազմակերպությունը հայրելից նետու էր բորբ-քարարական դիմացին չտնելը: Ազգային հարցը լուծելու նոր նոյել էր անհրաժեշտ՝ ի դեմ ինտերնացիոնալ, արտազգային Ալլրեջանի, որը ժողովարդների առջևականական բարեկանության և եղանակության օրինակ պիտի հանդիսանար ողջ խորիրազմին տարածքի համար, ինչպես նաև հարբակ՝ դեպի Արևելք «կարմիր հեղափոխական» տարածման համար:

⁶⁴ League of Nations. The Records of the First Assembly. Meetings of the Committees II. Geneva 1920; p. 173, 174. Ազգերի լիգայի և հայ-Ալլրեջանական տարածքային վեճի մասին ստուգի մանրանական անկանության մասին Բարսեղով ՅՈ, Հայոց Կարաբախ և մայրանական պատմություն, տոմ I, 2008 թ., Մոսկվա, ս. 574, տոմ II, 2009 թ., Մոսկվա, ս. 196-199.

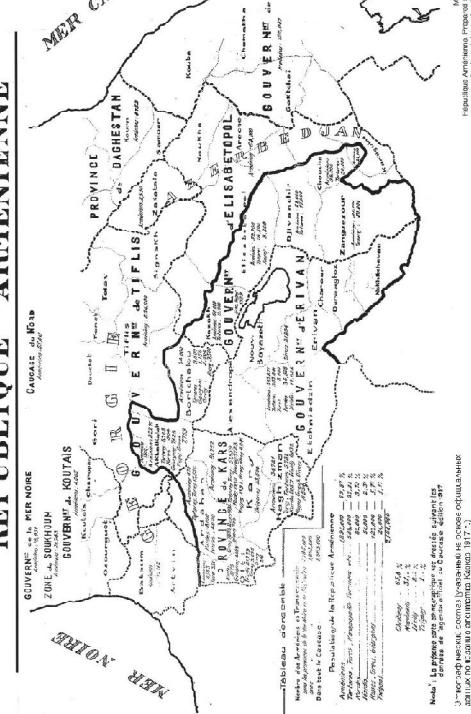

Տարբերակի նախախնդիմությունը բարեկարգ վիճակից պատճենում, որը պարունակուի է նաև այս բարեկարգ վիճակ Ադրբայջանի Հանրապետության չափությունը պատճենը՝ 1919 թ. Փարիզի խառնուրդի վիճակությունը՝ ներկայացնելու համար։

Схематическое изображение карты территориальных претензий, изложенное частным картографом по заказу Азербайджанской Демократической Республики для представления на Парижской мирной конференции в 1919 г.

Conceptral representation of the map of territorial pretensions, which was drawn by a private cartographer on the instructions of Azerbaijan Democratic Republic to present it to the Paris Peace Conference in 1919.
(*Барсов Ю., Насретдин Карабах о международном праве и мировой политике, том I, 2008 г., Москва, с. 545*)

РЕПУБЛИQUE ARMENIENNE

Տարբերակի նախախնդիմությունը բարեկարգ վիճակից պատճենում, որը պարունակուի է նաև այս բարեկարգ վիճակ Ադրբայջանի հանրապետության չափությունը պատճենը՝ 1919 թ. Փարիզի խառնուրդի վիճակությունը՝ ներկայացնելու համար։

Территориальная карта Армении, представленная армянской делегацией на Парижской мирной конференции в 1919 г.
(*Барсов Ю., Насретдин Карабах о международном праве и мировой политике, том II, 2009 г., Москва, с. 183*)

«Առաջին հերթին նշանառությամ տակ էր իրամական Աղքարեցանը, և այդ հասնաւութամ լի պարզ է դատնում, քե ինչո՞ւ բոլովիկները, ինտենդուտը բոլորերին նոր համբաւալության անվանումը Աղքարեցան բոլոցին։ Բոլովիկները՝ բոլորերից վերցրին «Ծնծ Աղքարեցան»՝, արդեն պատրաստի զարգացարք՝ այն «կարսիր տարրերակով» իրագործելու նպատակով։ Մեկ այլ ձևով հակածածակ տարրածքների օտարությունը հօգուտ Աղքարեցանի «քննակալի բացարարություն» չեր սուսանա»⁶⁵։

Աղքարեցանի խորհրդայնացությից հետո ծավալված իրադարձությունները ցույց տվեցին, որ անկախ բոլովիկներից, խորհրդային Աղքարեցանը նաստրվել էր այս անզան էլ արդեն խորհրդային Խորժիր բանակի միջոցով նվաճել ինչպես Հարաբարը, այնպէս և Չանգեզուրն ու Նախիջևանը և Վերջապահական աստեղծել Խորհրդային և Աղքարեցանի միջև։ Հարկ է նշեն, որ Խորհրդային Աղքարեցանը Հարաբարը նվաճելու հարցում վարում էր զրեեն նոյն բանականանությունը, ինչ նուսավարական Աղքարեցանը։ Սուսավարականների կամքի սկիզբ առած բռնությունները, կանայիկանությունները, կոտորածներն ու ամերածությունները իրավունք էին Աղքարեցանի կոմունատ դեկանալարները։

Այդ օրերին պարզ էր նաև, որ Հարաբարի խորհրդայնացումն այլևս օրերի խնդիր էր։ Մայիսի 26-ին աւելի է ունենում Հարաբարի բնակչության լիազոր ներկայացուցիչների 10-րդ համագումարը, որն էլ Լեռնային Հարաբար հոչակում է խորհրդային։

1920 թ. օգոստոսի 10-ին ՌԽՖՍՀ-ի և ՀՀ-ի միջև

ստորագրվում է համաձայնագիր, համաձայն որի՝ խորհրդային գրավում էին «վիճելի տարածքներ» Ղարաբաղը, Չանգեզուրը և Նախիջևանը։ Ընդ որում՝ անբարդված էր նաև, որ «խորհրդային գրդերի կողմից վիճելի տարածքների գրավումը չի կամացրւ այդ տարածքների նվաճումը Հայստանի Հանրապետության կամ Աղքարեցանի Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետության իրավունքների հարցությունը։ Համաձայնագրում ասվում էր նաև, որ ՌԽՖՍՀ-ն այդ ժամանակավոր գրավունվ նկատի տներ ասելու դեմք բարենպատ պայմաններ՝ Հայստանի և Աղքարեցանի տարածքային վեճերը խստադ ճանապարհով լուծելու համար այն իհմնենքներով, որոնք կիսաստավին նույն ապագայում ՀՀ-ի և ՌԽՖՍՀ-ի միջև կնքվելիք հաշտարքյան պայմանագրով։ Այս համաձայնագիրը, բայց էլույսն, խորհրդային իշխանությունների կողմից քայլ էր՝ ճնշում գործադրելու ՀՀ իշխանությունների վրա և տորորդելու նրանց դեպի խորհրդային կարգերի վերանումը։ Խորենի է ասել նաև, որ ի տարրերություն Բարգի՝ Խորհրդային Ռուսաստանի կառավարությունը «վիճելի» կոչված հայկական տարածքներն աղքարեցանական չեր համարում, հակառակ դեպքում ենց այդ շրջանում է խնդիրը կվճռեր հօգուտ իր դաշնակից Աղքարեցանի, մանավանդ որ Հայստանն այդ ժամանակ դեռ խորհրդայնացված չէր։

1920 թ. նոյեմբերի 30-ին Հայստանում խորհրդային կարգերի հոչակնան կապակցությանը Աղքարեցանի ենդկոմք շնորհավորական հեռագիր է տուրքելում Հայստանի ենդկոմին, որում վերացված են հայտարարվում Հայստանի և Աղքարեցանի միջև ասհմանային վեճերը և Լեռնային Հարաբարը. Չանգեզուրն ու Նախիջևանը համարվում են Խորհրդային Հայստանի անքանան մասը.

⁶⁵ «Բամբեր Հայստանի արխիվների», 1967, N 3, էջ 46, Նագորին Կարածախ 1918-1923 թ., շ. 574, 575.

⁶⁶ Մանայան Ա, Վանդյան Ա, նշված աշխ., էջ 29:

«ԱԶՅԵՂԿՈՄԻ ՈՎՉՈՅՆՀ»

Բողոքին, բողոքին, բողոքին...

Ազրէցանի Խորհրդային տղիալիստական համապետութեան անոնց յայտարարէր հայ ժողովրդին
Ազրէցանի Յեղկոմի նոյնօրերի 30-ին կայացրած հետևեալ որոշումը.

Ազրէցանի բանորա-գիտացիական կառավարութինը ստանալով ապստաճած գիտացիների անոնց Հայաստանը Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետութիւն յայտարարելու որախայի լորր, ողուում է Եղբայրական ժողովով յաղորդինը: Այսօրանից Հայաստանի և Ազրէցանի մեջ եղած սահմանավեճերը յայտարարում են վերացած: Լուսնային Դարարառը, Զանգեզորը և Նախիչևանը համարում են Հայաստանի տղիալիստական Հանրապետութեան մասը:

Խեցգէ Խորհրդային Հայաստանի և Ազրէցանի բանորդների և գիտացիների նորայրութինն ու միութինն:

**Ազրէցանի Խորհրդային Յեղկոմի նախագահ՝
Նարինսկին**

Արտարին գործոց ժողովրդական կոմիսար՝
Հովհաննելիք:

1920 թ. դեկտեմբերի 1-ին տեղի է ունենում Բարիի խորհրդի հանդիսավոր նիստը, որտեղ Ն. Նարինսկով ներկայացնում է Ազրէցանի հեղկոմի նոչակազիքը, որում ամփոփված էին նախօրենին ընդունված և Հայաստան ուղարկված հեռազորում շարադրված որոշումները⁶⁷: Հարկ է նշել, որ գոյուրյուն տնի Խաչ-

⁶⁷ Առնոմիան (Երևան), 07.12.1920:

Հայոց Կարաքանձու 1918-1923 թ., ս. 604-607, Պատմական առաջնորդ, Երևան, 1986, էջ 116.

կազմի աերսափ երկու տարբերակ: Մի տարբերակի համաձայն (իբրականում արխիվային փաստարքեր)՝ հեղկոմը ԼՂ-ն (ինչպես նաև Զանգեզուրն ու Նախիչևանը) հայտարարում էր Հայաստանի անքան մասը, նյու տարբերակի համաձայն (խորը հոչակազմի աերսափ վավերակած տարբերակի մասին է, որը տպագրվեց Բարիի մասնություն՝ ԼՂ-ի աշխատավոր գյուղացիությանը արվում էր ինքնորոշման լիակատար իրավունք⁶⁸): Կորու ենք ասել, որ այս հարցում հայ պատմազորյաց միավարծիք է. այս է՝ Խաչակազմի նշանը երկար տարբերակի արյունը և ապրեցանական կեղծարարության. Ն. Նարինսկովը, նոյեմբերի 30-ին հայտներով Ազրէցանի հեղկոմի որոշման մասին՝ Լեռնային Հարաբարը, Զանգեզուրը և Նախիչևանը համարել Հայաստանի անքանական մասերը, դեկտեմբերի 1-ին Խաչակազմի աերսով բարեցերով այն Բարիի խորհրդի նիստում, դեկտեմբերի 2-ին հրապարակում է Խաչակազմի Բարիի մասնություն արդեն մի փոքր խմբագրված տարբերակով և որոշ փոփոխություններով՝ այդ կերպ իր համար իինք ստեղծերով՝ հետազոտում նոյեմբերի 30-ին ընդունված որոշումից հետ կանգներու հասնալը⁶⁹: Հայ պատմաբանների և հետազոտութերի իրավացիությունը փաստում են նաև Ազրէցանի հեղկոմի որոշմանը հաջորդած իրադարձությունները, որոնցից պարզ երևում էր, որ Ազրէցանի ամենենին էլ չէր պատրաստված իրավաբեկություններից:

⁶⁷ Կոմմոնիստ (Երևան), 02.12.1920.

⁶⁸ Խորհրդային Լ.-Պատմազորյաց միակ չափամիջու ճշնապուրյանն է, Երեկոյան Երևան, 22.08.1989, 24.08.1989, <http://www.karabakh-online.narod.ru/khurshudian.html>, Սրբունակ Հ. Միռազիր փաստեր, Խորհրդային Հայաստան, 24.08.1989, 25.08.1989, Կազանցկան Ռ., Կ պատմությունները Հայոց Կարաքանձու, Երևան, 1997, ս. 18, 19: Հարկ է նշել, որ Խաչակազմի բօնինուր, որը պահելում է Ազրէցանի արխիվներում, երբեմն չի հրապարակելու, մեջ նոյնպես իրը է տալս կամածել փաստարքի թերթային տարբերակի խմբայան փա:

1921 թ. մարտին ուսու-քորքական պայմանագրով ասօրինաբար Հայաստանից խվեց և Աղբեջանի խնամակարգյանը հանձնվեց Նախագլւանը: Հերքը Կարստադին էր, որի շարջ վեճերը կրկին բռրքարվեցին Խոնիս-Խոլիս տնօսներին: 1921 թ. Խոնիսի 3-ին ՌԴ(ր)Կ Կենտրոնի Կովկասյան բյուրոյի նիստում որոշում է ընդունվում, որում, նասնակրասպես, ասվում էր. «...Հայաստանի կառավարության Խոչակարում նշել Լեռնային Ղարաբաղի պատկանելությունը Հայաստանին»⁷¹: Այս որոշման առևտությունը է նաև Աղբեջանի հեղինակ նախագլւանը:

Հունիսի վերջին, սակայն, Աղբեջանի դեկապարաբռունք կարող փախառ է իր դիրքորոշումը Լեռնային Ղարաբաղի հսկողության պահանջերով այն առևտությունը: ՌԴ(ր)Կ Կենտրոնի Կովկասյան բյուրոյի հուլիսի 4-ի պղենում կրկին բարձրացվում է արդեն խակ բաժանած ԼՂ-ի հսկողը և որոշում ընդունվում «Լեռնային Ղարաբաղը մատնել Հայաստանի ԽՍՀ կազմի մեջ, հսկությունը անցկացնել միայն Լեռնային Ղարաբաղում»⁷²: Որոշման մեջ ասվում էր նաև, որ հսկողի վերջնական բաժումը փոխադրվում է ՌԴ(ր)Կ Կենտրոն: Սակայն հսկողորդ խակ օրը՝ հուլիսի 5-ին, հրավիրվում է Կովկասյան արտասեկոր նրան, որին նաև անդամակցում է նաև Ի. Սավինը: Առանց քննարկման և առանց քենարկության նման հարցերի բաժնան իրավասություն չանեցող երրորդ երկրի կառակցական մարմինը ընդունում է մի որոշում, քան որի՝ Լեռնային Ղարաբաղը արդիում է Աղբևն-Խ-ին՝ նրան տարավ մարգարային լայն ինքնակարգություն՝ Շոշի վարչական կենտրոնով⁷³:

Այն, որ Կովկասյանի հովիսինգյան որոշումը եկուում էր ի դեմս Աղբեջանի հայերի և նախմելական-

⁷¹ Нагорный Карабах в 1918-1923 гг., с. 633.

⁷² Там же, с. 649, 650.

⁷³ Там же, с. 650.

ների ինակերնացիոնալ հանրապետություն տևանելու գաղտափարից, երևում էր որոշման առաջին խակ բառերից՝ «Եղեկով մահմելականների ու հայերի միջև ազգային հաշտության անհրաժեշտությունից...»: Սա նաև, բայ էտքյան, որոշման բաղադրական կիմնապրոտմն էր: Բայց այդ, այդ որոշման մեջ արձանագրվում էր նաև այն իրադրյունը, որ երկրածասի ազգային-պետական կառուցվածքի շարք հականաբառության կաղմերը շարունակում են մնայ հայերը և մահմելականները չնայած որ «մահմելական» յայիսնորդ, հսկաբան անվանումը խեղաքարտում էր այն փաստը, որ հականաբառությունը ոչ բե հայերի և խարապական այլ ազգայրյունների միջև էր, այլ՝ հայերի և անդրկովկայան բարբերից:

Իրավական տեսանկյունից հուլիսի 5-ի որոշումն արձանագրում էր, որ ԼՂ ինքնակար մարզը իրմանվում է որպես խորհրդային ախայի պետականություն, Լեռնային Ղարաբաղը ժողովուրդը ճանաչվում է որպես իր ինքնորշնամ ստրյակա, և որ լայն իրավասությանը իրենակար մարզի կարգավիճակ արվում է ողջ Լեռնային Ղարաբաղին:

Կովկասյանի այս որոշման հետև չին կարող հսկանած լինելու ոչ Աղբակի ժողովուրդը, ոչ Հայաստանի խորհրդային իշխանությունները: Այնուանենայնիվ, չնայած հայկական կաղմի արտասահման դժգոհությանը ո բարբերին՝ հուլիսի 5-ի ասպօթինի որոշմանը Լեռնային Ղարաբաղը բռնակցվեց Խորհրդային Աղբեջանին:

Սույ երկու տարի տևած ձգձգումներից և ԼՂ-ին ինքնակարություն չտալու և կամ հսկողը ճողացության նաև անելու փոքրերից հետո 1923 թ. հուլիսի 7-ին, ի վերջո, Աղբեջանի Կենտրոնը ընդունում է «Լեռնային Ղարաբաղը ինքնակար մարզի կազմավորման դելիքտը»⁷⁴: Դեկեմբեր, սակայն, խափուելով ՌԴ(ր)Կ

⁷⁴ Там же, с. 669, 670.

Կենակոմի Կովկասյան բյուրոյի հովիսի 5-ի որոշումը, այն է՝ կազմել Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզ ողջ ԼՂ-ից, հայտարարում է Լեռնային Ղարաբաղի հայկական հատվածից ինքնավար մարզ կազմելու մսակն՝ Շուշիի վայսարեն է մարզկենտրոն տնօնարով Խոսրենից (Ղարաբաղկն) բնակավայրը։ Այս կերպ Աղրբեջանի ԽՍՀ-ն Լեռնային Ղարաբաղից կարում և մարզի սահմաններից դուրս է բռնում Շահմանի, Խոսրափի, Քարհասի, Շամբարի, Գևորգի, Հայութի, Զարգարափի և Լեռնային Ղարաբաղի հարավային շրջանները ասել է թէ՝ ԼՂ-ի հայրավայրային շրջանը, արևմտյան հատվածը և ողջ հյուսիսային տարածքը՝ Գյոլխատանն ու Գանձակի լեռնային հայկական շրջանները։

Այսինքն՝ Արցախ-Ղարաբաղից օսմարվում է մի զգայի տարածք, երկրամասի բնդամենը մի հատվածի վրա կազմվում է Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար Մարզ, որը, ինչպես պիտի ցայց տային հետազա զարգացումները, զորք էր լինելու ոչ միայն իրական ինքնավարությունից, այլև զոհ՝ Աղրբեջանի խարսկան քաղաքականության։

ԱՐՑԱԽ Ը ԴՐԵՎՆԻХ ՎՐԵՄԵՆ ԴՕ 1917 ԳՈԴԱ: ՎՅՈՒՅԹ Վ ՊՐՈՎԼՈԵ

Арцахский край всегда играл важную роль для армянского народа и, в особенности, в истории армянского освободительного движения. Еще с незапамятных времен Арцах являлся неотъемлемой частью исторической Армении.

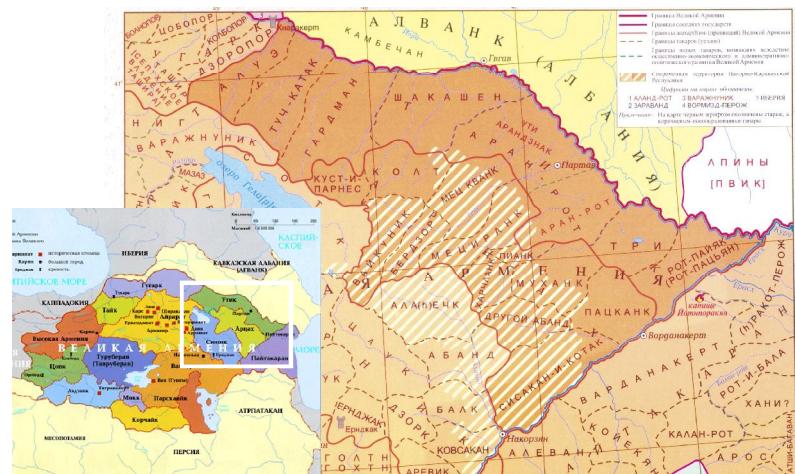
Орудия труда, древнейшие из которых датируются возрастом 800 тыс. лет, обнаруженные в пещерах Ворвана-Азоха, Ццахача и Хорадзора, находящихся на территории Арцаха, являются наилучшим свидетельством беспрерывного пребывания человека на Армянском нагорье с древнейших времен. Археологические раскопки поселений эпох бронзы и раннего железа, обнаруженных в Амарасе, Матагисе, Иваняне (Арчланк), Крискане, Шуши, долинах Хаченагета и Ишханагета, доказывают, что Арцах, вместе с прилегающими к нему территориями, был одним из важных кольцообразных этногенеза армянского народа. Найденные артефакты явствуют, что Арцах и территория провинции Утик в IV-III тысячелетиях до н. э. в совокупности с Армянским нагорьем, составляли часть Кура-Аракской монгольской культурной системы, носителями которой, несомненно, были местные древнейшие армянские племена и племенные союзы.

Арцах охватывал довольно обширную территорию и вместе с Утиком являлся восточным краем Большой Армении (в армянской библиографии Арцах и Утик имели собирательное имя «Восточные края Армении»), с которым с северо-востока граничила река Кура, являясь естественной природной границей ар-

мянской земли. Арцах распространялся между реками Кура и Аракс, к востоку от провинции Сюник. Своей территорией Арцах почти совпадает с территорией Нагорного Карабаха и Милийской равнины. Согласно некоторым историческим свидетельствам, в территорию Арцаха входила также узкая местность, которая находилась на северо-востоке озера Севан до реки Агстев¹.

Согласно армянскому «Ашхарацуйцу» (букв. «Показ мира» — памятнику географии и картографии древней Армении V-VII вв.), северо-западная граница Арцаха проходила через Сюникские горы, на севере и северо-востоке — через предгорья к северу от Мравского горного хребта, а на юге — по реке Ерасх (Аракс)². Арцах являлся десятым нахангом (самая

Восточные края Великой Армении по «Ашхарацуйцу» (Арцах и Утика)

¹ Акопян Т., «Армянская историческая география» (эскизы), Ереван, 2007, с. 241.

² Арутюнян Б., «Административное деление восточных краев Армении по «Ашхарацуйцу»», Ереван, 2007, с. 34-41.

крупная единица административно-территориального деления Армении — провинция) Великой Армении и состоял из 12 гаваров (вторая по величине, после наханга, административно-территориальная единица деления Армении — округ) — Другой Абанд, Вайкуник, Бердзор, Мец Кванк, Мец Иранк, Арчланк, Муханк, Пианк, Пацканк, Сисакан-и-Котак, Куст-и-Парнес, Колт³.

В разные периоды истории Арцахский край имелся по-разному. В клинописях Ванского армянского (урартского) царства Арцах назывался Уртехе-Урхенин⁴. В произведениях античных греческих авторов край упоминался как Орхистене⁵, в армянских источниках — Арцах, Цавдек, Хачен и Малый Сюник⁶. Что касается наименования Карабах, то оно возникло на основе персидской географической номенклатуры и использовалось как общее название Арцаха и Утика (в персидской географической номенклатуре равнинная часть Арцаха называлась «Баг и сафид» — белый сад, а горная часть — «Баг и сиах» — черный сад, что позже в тюркоязычном осмыслинии превратилось в Карабах)⁷. В исторических первоисточниках название Карабах впервые встречается в XIV веке в грузинской летописи «Картлис چხოვება»⁸ и в историко-географическом труде персидского историка и географа Хамдаллаха Казвини (1281-1349/50) «Услада сердец»⁹.

³ Там же, с. 21-23. Еремян С. «Армения по «Ашхарацуйцу»», Ереван, 1963, с. 109.

⁴ Меликвишили Г. А., «Урартские клинообразные надписи», Москва, 1960, с. 287, 304, 305, N 155F, с. 310, N 161, с. 328, 329, N 266.

⁵ Страбон, «География», XI, XIV, 4.

⁶ К освещению проблем истории и культуры Кавказской Албании и восточных провинций Армении, том 1, Ереван, 1991, с. 37, 38.

⁷ Там же, с. 38.

⁸ «Картлис چხოվება», том 2, Тбилиси, 1959, с. 240 (на грузинском).

⁹ Mustawfi, Ḥamd-Allāh ibn Abī Bakr Qazvīnī. The geographical part of the *Nuzhat al-qulūb* (*The Pleasure of Hearts*), Trans by G. Le Strange, Leyden, 1919, p. 173, 174.

Первые упоминания об Арцахе встречаются в клинописях Ванского царства VIII века до н.э., где указывается, что область входила в состав Ванского царства. Об этом свидетельствуют клинописи царей Сардури II (764-735 гг. до н.э.) и Руса I (735-714 гг. до н.э.)¹⁰.

О том, что Арцах входил в состав армянских царств Ервандидов (VI-II вв. до н. э.), Артапессидов (II-I вв. до н. э.) и Аршакидов (I-V вв. н. э.), свидетельствуют как античные греко-римские, так и средневековые армянские историки¹¹.

Арцах был важнейшей колыбелью армянской культуры, письменности и христианства. Еще в IV веке в гаваре Другой Абанд Арцахского края Св. Григорий Просветитель основал монастырь Амарас, где век спустя Месроп Маштоц открыл одну из первых армянских школ.

После падения династии Аршакидов (428 г.) персы оставили неприкосновенными владения армянских князей-нахараров. На территории Восточной Армении, включающей и весь Арцах, было сформировано Армянское марзпанство (военно-административная единица в составе Сасанидского Ирана). Арцах принимал активное участие в борьбе против персидского ига во время восстания Вардана Мамиконяна в 450-451 гг. Только после поражения восстания Вардананц Персия, стараясь политически ослабить и разделить Армению, а также путем новых администра-

¹⁰ Меликшвили Г. А., *указ. соч.*, с. 287, 304-305, N 155F; с. 310, N 161, с. 328-329, N 266. Арутюнян Н. В., *Корпус уартских клинообразных надписей*, Ереван, 2001, с. 1-14, N 389.

¹¹ Страбон, XI, XIV, 4. Плиний Старший, *Естественная история*, VI, XV, 39. Птолемей, *География*, V, XII, 1. Плутарх, *Сравнительные жизнеописания*, т. II, М., 1863, (Птолемей, XXXIV). Агатангелос, *История Армении*, Мовсес Хоренатц, *История Армении*, Егише, О Вардане и войне армянской, «Зоранамак» (Военное письмо).

тивно-территориальных делений исключить возможность новых восстаний, отторгла территорию Арцаха от Армянского марзпанства и присоединила к Албанскому марзпанству¹².

Еще в домарзпанское время границей между Великой Арменией и соседним Агванком (арм. - Агванк, Алуанц, персид. - Арапан, др.-греч. - Албания) издревле была река Кура. Об этом свидетельствуют как греко-римские, так и армянские историки.

Страбон: «Он (Кир – прим. А.А.) берет начало в Армении и, тощас вступая в вышеупомянутую равнину, принимает Араг (=Арагви), текущий с Кавказа, и другие притоки, а затем через узкую долину течет в Албанию; между этой долиной и Арменией река мощно проносится по равнинам, весьма богатым пастбищами, принимает еще большие рек... и, наконец, впадает в Каспийское море»¹³, «...вплоть до границы Албании и Армении, где впадают в море реки Кир и Аракс»¹⁴.

Птолемей: «...Великая Армения ограничивается с севера частью Колхиды, Иверией и Албанией по вышеуказанной линии, проходящей через реку Кир»¹⁵.

Страбон
I в. до н. э. -
I в. н. э.

Птолемей
I-II вв. н. э.

¹² Арутюнян Б. А., «Административно-политическое состояние северо-восточных областей царства Великой Армении в 387-451 гг.», К освещению проблем истории и культуры Кавказской Албании и восточных провинций Армении, том 1, Ереван, 1991, с. 35, 36.

¹³ Страбон, «География», XI, III, 2.

¹⁴ Страбон, «География», XI, I, 5.

¹⁵ Птолемей, «География», V, XII, 1.

Подобные упоминания встречаются также в работах Плиния Старшего, Плутарха, Юлия Солини, Диона Касия, Павстоса Бузанда и т. д.

Уже во времена марзпанства, наименование «Албания» давалось не Собственно Албании, которая находилась на левом берегу реки Кура, а всей территории марзпанства. Со второй половины V века почти всегда Албанией стало называться междууречье Куры и Аракса – территория Утика и Арцаха со своим армянским населением и княжествами¹⁶.

Албанское марзпанство, однако, просуществовала недолго. Война Вардананц в 451 г., последующие восстания в 480-ые гг. вынудили Персию дать широкую автономию подвластным армянским областям. В конце V века Персия присудила Араншахикам – князьям северо-восточных областей Армении (Арцах и Утик) царский титул. Было создано небольшое армянское царство во главе с Вачаганом Араншахиком. За свою деятельность по возведению церквей и христианских школ на территории царства Вачаган был назван Благочестивым (Барепашт). В VII веке Араншахиков сменили имевшие персидское происхождение, но впоследствии арmenизированные Михраниды, которые будучи у власти на протяжении около двух столетий, в начале IX века уступают ее Араншахикам.

И Михраниды, и Араншахики унаследовали административное название Агванк (Албания), однако, оно, по сути, не имело никакого отношения ни к существовавшему когда-то Албанскому марзпанству, ни к Собственно (т. е. левобережней) Албании. В конце VI - начале VII вв. северная часть Албанского марзпан-

¹⁶ Ալբանի Բ, Օրենքն ի հայության արևմտյան Հայաստան (V-VII դար), Երևան, 1981, ս. 115, 116. Название Албания на древнем армянском языке обозначала «раннина страна», и именно армян в дальнейшем распространили название территории так же и на северную сторону реки Кура.

ства, находящаяся на левом берегу Куры, была разделена на отдельные мелкие княжества, которые, выступая под названиями живших там племен или правивших княжеских домов (Лпини, Маскуты и т. д.), утратили ставшее для них лишним собирательное название «Агванк-Албания». Оно осталось связано только с царством Вачагана Благочестивого, а в дальнейшем название «Албания», которое переместилось с севера на юг и обрело чисто географическое содержание, стало относиться лишь к территориям на правом берегу реки Кура, напоминая о существовавшем когда-то марзпанстве и не имея ничего общего с этническим составом края¹⁷. В те века название «Албания» в применении к Арцаху и Утику было синонимом применяемых в трудах армянских историков названий «Восточный край Армении», «Северо-восточный край», «Алуанский край» и т. д.

В конце VII - начале VIII вв. Армения и страны региона были окончательно завоеваны арабами, которые сформировали наместничество Арминия, с центром Двин. Эта административная единица, которая просуществовала около полутора столетий, была разделена на четыре части – Первая, Вторая, Третья и Четвертая Арминия (см. рис. на стр. 12). Арцах входил в состав Первой Арминии. В начале IX века в Арцахе особо влиятельными были княжества Хачена и Дизака, которые возглавляли освободительную борьбу края против арабов. В то время всякие попытки арабов завладеть Арцахским нагорьем обрекались на провал.

В конце IX века длительная борьба армянского народа за освобождение от чужого ига и восстановление армянской государственности обвенчалась успехом: в

¹⁷ К освещению проблем истории и культуры Кавказской Албании и восточных провинций Армении, том 1, Ереван, 1991, с. 41. Ալբանի Բ, Կոյշտու Խաչեն և Հայաստան (X-XVI դար), Երևան, 1975, с. 39.

*Восточные края
Армении
в составе державы
Багратуни
885-908 гг.*

885 г. было основано царство Багратидов. В состав армянского царства входил также и Арцах, который начиная с X века был более известен как Хачен или Хаченское княжество. Об этом свидетельствует и то, что византийский император Константин VII Багрянородный свою корреспонденцию в Арцах адресовывал: «Хаченскому князю, в Армению»¹⁸.

В первой половине XI века Армения стала подвергаться нападениям турков-сельджуков. Уже во второй половине XI века Армения была захвачена сельджуками. В тяжелом положении находился и Арцах. Перманентные сражения против мусульманских тиранов постепенно обесценивали и разделяли край.

С середины XII века весь Хачен, который к тому времени был разделен на три княжеские ветви – Нижний Хачен, Атерк (или Центральный Хачен) и Цар (или Верхний Хачен), был вовлечен в борьбу против сельджуков. В результате освободительной борьбы князей Закарянов в конце XII века были освобождены центральные и северо-восточные части Армении, в том числе Арцах и значительная часть Утика. Княжество Арцаха-Хачена вошло в состав освобожденной Армении во главе с Закарянами¹⁹.

Однако, начатый экономический и культурный подъем освобожденных территорий был пресечен установлением в Армении монгольского владычества. В 30-40 гг. XIII века Армения была захвачена монго-

¹⁸ Константин Порфиородный, О церемониях византийского царского двора, книга 2, гл. 48, Византийские источники, том 2, Ереван, 1970, с. 151.

¹⁹ Освободительная война Карабаха 1988-1994 гг., Энциклопедия, Ереван 2004, с. 233.

лами. Хачен, как и вся страна, стал жертвой набегов, грабежей и разрушений со стороны монголов.

Положение еще более усугубилось в XIV–XV вв., когда орды Тамерлана, а потом и туркменских кочевых племен Кара-Коюнлу и Ак-Коюнлу грабили и опустошали богатые и благоустроенные селения Арцаха и убивали местных князей и крестьян.

В XV–XVI вв. на Ближнем Востоке на политическую арену вышли новые силы – Османская империя и сефевидская Персия. Находясь между этими двумя государствами, Армянское нагорье превратилось в арену турецко-персидских войн. В результате Армения была неоднократно разделена между Османской империей и Персией. Восточная Армения вместе с Арцахом досталась Персии.

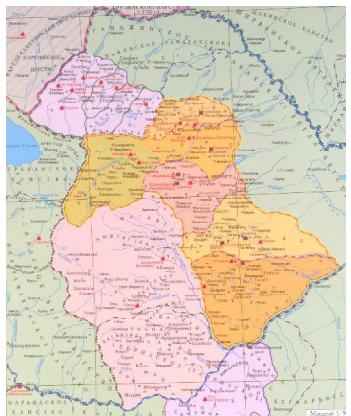
Однако несмотря на это обстоятельство, в горных районах Армении, в частности в Арцахе, некоторым княжествам удается восстановить свое автономное существование. Эти княжества со времен владычества сефевидской Персии (XVI век) назывались «меликствами», а их наследные князья правители – «меликами»*. Эти меликства представляли собой самобытные государственно-территориальные образования, которые хотя и признавали власть шахского Ирана, однако де-факто сохраняли суверенитет и имели собственные войска²⁰.

*Восточные края
Армении
в составе княж-
ства Закарянов*

* Слово «мелик» имеет арабское происхождение и переводится как «царь». Надо отметить, что персидские власти расширяли власть и силу армянских меликов, используя их против Османской империи.

²⁰ Лео, История Армении, том 3, Ереван, 1946, с. 499, 500.

Союз меликов Хамсы XVIII в.

Будучи вынужденными столетиями противостоять не только нашествиям османских войск, кочевых племен и многочисленных отрядов часто враждебно настроенных соседних ханов, но и походам персидских войск, арцахские мелики стремились освободиться от ига иноверцев. И не случайно, что в начале XVIII века именно они возглавили освободительную борьбу армян против шахской Персии и Османской империи, желая с помощью русских освободить Родину от захватчиков.

Однако, из-за внутренних распри союз меликов Хамсы распался. Этим воспользовались различные этнические группы, перебравшиеся из Средней и Малой Азии и Курдистана, которые еще с XVI в. поселились в прилегающих степных районах.

Меликства Хамсы

1. Гюлистан - Мелик-Бегляряны
2. Джраберд - Мелик-Исаеляны
3. Хачен - Гасан-Джолагяны
4. Варанда - Мелик-Шахназаряны
5. Дизак - Мелик-Еганияны

²¹ Там же, с. 746.

Во второй половине XVIII века Панах - глава рода Сарынджаллы²² (туркоязычные кочевники), воспользовавшись внутренней междуусобицей меликов Хамсы, при содействии мелика Варанды Шахназара II, проникает в нагорную часть Арицаха, обосновывается в Варанде и начинает плести интриги против армянских меликов. В результате, в крае начались длительные и ожесточенные бои.

Хотя Панаху не удалось полностью уничтожить или подчинить себе армянских меликов, он смог достичь определенных успехов.

Лео: «Это было время, когда Панах хан достиг вершины своей славы, покорив не только Северный Карабах, но и весь Сюник... дойдя даже до границ Нахиджевана. Из всех этих территорий он сформировал карабахское ханство»²³.

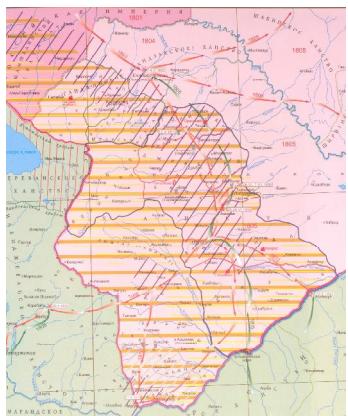
О территориальном охвате Карабахского «ханства» писал также русский исследователь И. Сегал. Согласно Сегалу, до формирования ханства границами Карабаха были: на юге - река Аракс, на востоке - место слияния рек Аракс и Кура, на севере - река Кура, а на западе - Карабахские горы. Карабахское ханство охватывало только некоторую часть Карабаха - территории Джеванширского, Шушинского, Джебраильского уездов и часть Зангезурского уезда сформированной позже Елизаветпольской губернии (1967 г.). Что каса-

Лео - Бабекян Аракел Григорьевич (1860-1932) - армянский историк, писатель, публицист, общественный деятель, родом из Шуши.

²² О происхождении Панаха сообщает основной азербайджанский «первосточник» — ханский визир Мирза Джамал Джеваншир Карабахский: «Род покойного Панаха хана происходит от Дизакского Джеваншира из оймака Сарынджаллы, одного из ветвей племени Бахманлы, прибывшего в древние времена из Туркестана». Мирза Джамал Джеваншир Карабагский, История Карабага, Баку, 1959, гл. 3, с. 66.

²³ Лео, История Армении, том 3, Ереван, 1946, с. 762.

Присоединение Нагорного Карабаха и Армянского Гандзака к Российской Империи в 1804–1813 гг.

ется северной части Карабаха, то она входила в состав Гандзакского ханства²⁴.

XVIII-XIX вв. были периодом, когда Российская империя вела упорную борьбу за завоевание Кавказа и Закавказья.

В результате русско-персидской войны 1804-1813 гг., в 1805 г. Арцах-Карабах перешел к Российской империи, что было закреплено Гюлистанским договором, подписанным между Персией и Россией 12 октября 1813 г.

Вторая русско-персидская война закончилась подписанием Туркменчайского договора 10 (22) февраля 1828 г., по которому к России перешли также Ереванское и Нахиджеванское ханства. Согласно этому договору, проживающие в Персии армяне, которые были насильственно изгнаны из Восточной Армении в глубь Персии еще в начале XVII века, получили возможность возвратиться на родину. Только малая часть иммигрировавших из Персии армян - всего несколько сотен семей, поселились в Карабахе.

Вопреки ожиданиям армян и обещанию восстановить независимую армянскую государственность на основе карабахских меликств, Российская империя стала проводить политику совершенно неожиданную для армян и автохтонных народов региона. Установлением царской власти сперва упразднились меликства. Затем, для отрыва многонационального региона от политического и культурного влияния Персии, Россия выбрала себе опору местных турков, которые открыто соперничали с персами за господство в регионе (Российская империя намеревалась русифицировать исламское население Восточного Закавказья, после того, как

²⁴ Сегал З. И., Елизаветпольская губерния, "Кавказский вестник", 1902, с. 66.

отделила бы их от иранских культурных корней)²⁵. В результате, появившиеся в Арцахе самозванные тюркские беки разными способами от русских князей получали право господствовать в армянских деревнях, где свободно свирепствовали и грабили жителей. Подкупленные беками, местные русские чиновники молча наблюдали за их грабежом и насилием.

Не внушала надежду и административно-территориальная политика царской России.

«Россия... сделала все, чтобы раздробить даже территорию Восточной Армении, так отдалить ее отдельные части друг от друга, дабы ничто не напоминало об их прежней целостности»²⁶.

В марте 1828 г. указом императора Николая I была образована Армянская область, в состав которой вошли только Ереванское и Нахиджеванское ханства, без Карабаха. По царскому законопроекту 1840 г. Армянскую область упразднили и в Закавказье было проведено новое административное деление: были созданы Грузино-Имеретинская губерния с центром в Тифлисе, и Каспийская область с центром в Шамахе. Часть восточно-армянских территорий вошла в Грузино-Имеретинскую губернию, а некоторые, в том

²⁵ Более подробно см. Свентоховский Т., Русское правление, модернизаторские элиты и становление национальной идентичности в Азербайджане// Азербайджан и Россия, общество и государство, Москва, 2001 (Ссылка по книге Манасян А., Гевондян А., Нагорный Карабах: Как это было..., Ереван, 2010, с. 13).

²⁶ Улубабян Б., История Арцаха от начала до наших дней, Ереван, 1994, с. 180.

Шуша, общий вид, конец XIX в.

Шуши, здание общественного собрания, конец XIX века

Центральная часть г. Шуши,
театр Хандамирянц

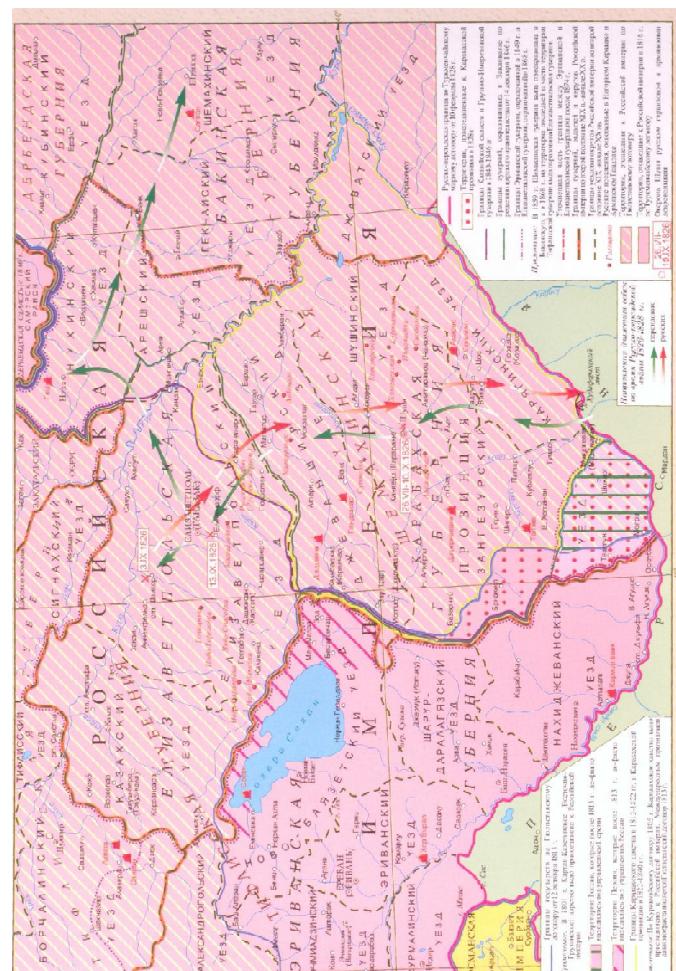
административно-территориальное деление, с незначительными изменениями, сохранилось до 1917 г.

Что касается этнического состава Арцаха, то античные источники свидетельствуют, что во времена армянских царей Арташеса и Зареха (II век до н.э.) на-

²⁷ Нагорный Карабах. Историческая справка, Ереван, 1988, с. 16.

числе и Карабах - в Каспийскую область.

Согласно новому положению от 9-го декабря 1867 г. «О преобразовании управления Кавказского и Закавказского края» (вошло в силу 1-го января 1868 г.), Закавказье было разделено на 5 губерний: Тифлисскую, Кутаисскую, Ереванскую, Бакинскую и Елизаветпольскую (армянский Гандзак был переименован в Елизаветполь). Часть территории Восточной Армении вошла в состав Ереванской губернии, часть - в состав Тифлисской губернии. Значительная часть армянских территорий, в том числе Зангезур и Карабах вошли в Елизаветпольскую губернию²⁷. Фактически, горная часть Карабаха полностью находилась в составе Елизаветпольской губернии, притом Гюлистан находился в Елизаветпольском уезде, Джаберд - в Джеванширском, Варанда и Хачен - в Шушинском, а Дизак - в Шушинском и Карагинском уездах. Такое администри-

Нагорный Карабах и прилегающий Гандзак в 1813-1917 гг.

селение Армении, включая Арцах, было одноязычным, то есть армяноязычным²⁸. Средневековые историки также констатируют, что Арцах не только был этнически армянской провинцией, но и имел свой окраинный арцахский диалект армянского языка²⁹. Тот факт, что Арцах являлся этнически армянским краем, подтверждают также средневековые персидские источники и мемуары европейских путешественников³⁰.

Неармянские этнические группы появились в равнинных местностях Арцаха в XVI веке, откуда впоследствии – во второй половине XVII столетия, вторглись в предгорные и горные районы края, населенные исключительно армянами.

Лео, рассказывая о событиях второй половины XVII века, пишет: «Они (мешкты Хамсы – А.А.) видели, что в среду однородного армянского населения Нагорного Карабаха вторгается чужая, вражеская сила, несущая с собой рабство и несчастье»³¹.

Надо отметить, что за все время своего существования сефевидская Персия, для создания себе опоры в регионе, вела политику переселения кочевых племен шиитской ветви ислама в Закавказье и в частности - в равнинном Карабахе³². Кроме того, насильтвенное изгнание и переселение армян из Гандзака и прилегающих районов, организованное в начале XVII в. шахом Аббасом I, и в результате ускорение процесса превращения этих территорий в кочевья тюркоязычными и курдоязычными племенами стали причиной того, что

²⁸ Страбон, География, XI, XIV, 5.

²⁹ Алонц И., Дионисий Фракийский и армянские толкователи, Петроград, 1915, с. 187.

³⁰ К освещению проблем..., с. 44, 45.

³¹ Лео, указ. раб., с. 757.

³² Бабаян Д., Карабахский конфликт, исторические, юридические и другие аспекты, «21-ый век», N 1(7), Ереван, 2005, с. 21.

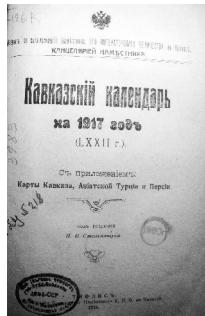
уже в начале XIX века часть этих территорий (территории близ реки Кура и нагорная часть) опустошилась или утратила свое армянское население.

Политика сефевидской Персии по тюркизации и изменению этнического состава Равнинного Карабаха, северной части Арцаха и некоторых северо-западных районов Утика продолжалась и после установления в крае российской власти. Об этом свидетельствуют и административно-территориальные перекрошки региона в XIX веке, которые, как правило, Российской империи проводила без учета национального, этнического состава и принадлежности отдельных районов. Более того, именно пример Елизаветпольской губернии ясно показывает, как царская власть перекроила имеющие исключительно или преобладающее армянское население районы Нагорного Карабаха и, соединив их с соседними районами с наиболее густонаселенным мусульманским населением, получила совершенно новые административные единицы - уезды, ни в одном из которых армяне уже не были преобладающим большинством.

В результате этих административно-территориальных делений, новообразованные губернии и уезды получали совершенно иной этнический облик и имели смешанный и пестрый этнический состав, в большинстве случаев с преобладающим мусульманским населением.

Параллельно этой политике, Россия молча терпела, а иногда и способствовала изгнанию населения и дальнейшему захвату и присвоению армянских деревень кавказскими турками (во время царского правления назывались кавказские татары, с 1937 г. - азербайджанцы). Только в 1905-1907 гг. во время армяно-татарских

столкновений, спровоцированных со стороны спецслужб империи, в районах Карабаха и Кашатаха были подожжены и опустошены многочисленные армянские деревни и селения³³.

Однако несмотря на это, неармянские этнические элементы особенно среди населения горной части Карабаха всегда составляли меньшинство. О том, что горная часть Карабаха всегда имела преимущественно армянское население, свидетельствуют как русские, так и турецкие и грузинские источники XVIII-XIX вв³⁴.

Сведения об армянском населении Арцаха начали XX века содержать ведомости Арцахской епархии Армянской апостольской церкви. Согласно ведомостям 1900 г., Арцахская епархия имела 157.240 прихожан³⁵, а по данным ведомостей 1912 г. – 206.768 прихожан³⁶.

Статистические данные о населении Кавказа, а также о числе арцахского армянства содержатся в «Кавказском календаре»*. По данным 1916 г., в Елизаветпольской губернии насчитывалось 418.859 армян, большинство из которых – 273.000 человек, проживало в нагорной части Карабаха, вошедшем в состав губернии (в Шушинском уезде – около 99.000 человек, в Джеванширском уезде – около 22.000 человек, в Карагинском уезде – около 22.000 человек, в Елизаветпольском уезде – около 69.000 человек и в Казахском уезде – 62.000 человек)³⁷. Отметим, что согласно этим данным, армяне составляли около 32.8% всего населения

³³ Манасян А., Гевондян А., указ. раб., с.15.

³⁴ К освещению проблем..., с. 45, 46.

³⁵ «Араарат», Эчмиадзин, 1902 г., N 2(февраль), с. 143.

³⁶ «Араарат», Эчмиадзин, 1914 г., N 7(июль), с. 637, N 8(август), с. 712, 715.

* «Кавказский календарь» – одно из наиболее ценных справочных изданий дореволюционного Кавказа. Издавался он в Тифлисе, при Главном управлении Кавказского наместника, ежегодно с 1845 по 1917 г. В нем собраны статистические, справочные и адресные сведения обо всем Кавказском крае.

³⁷ «Кавказский Календарь» на 1917, Тифлис, 1916, с.190, 191, 194, 195.

губернии против 61.4% мусульманского населения (под общим названием «мусульмане» Россия объединила все народы и народности региона, исповедующие ислам – как закавказских турков (кавказские татаров), так и автохтонных талышей, лезгинов, татов и т.д.)³⁸. Подобный этнический и демографический облик региона был результатом административной политики и территориальных делений, проводимых со стороны Российской империи.

Интересные сведения об армянском населении Карабаха содержат данные, относящиеся к 1917 г., предоставленные армянской стороной представительству английских войск в Тифлисе³⁹. Согласно этим данным, в нагорной части Карабаха проживало около 240.000 армян.

Достоверные сведения о национальном составе Закавказья, в том числе и Карабаха, содержат британские архивы. Согласно британским статистическим данным 1917 г., «Армянский Карабах», под которым подразумевалась нагорная часть Карабаха (состояла частично из Казахского, Елизаветпольского, Шушинского, Джеванширского и Карагинского уездов), охватывал территорию около 13.850 кв. км и имел армянское население численностью около 255.000 (в Шушинском уезде – около 98.000 человек, в Джеваншире – около 22.000 человек, в Карагинском уезде – около 22.000 человек, в Елизаветпольском уезде – около 52.000 человек и в Казахском уезде – 61.000 человек). В указанных территориях армяне составляли около 75.46% населения, мусульмане – 21.45% (около 72.500 человек)⁴⁰.

³⁸ Там же, с. 190-197.

³⁹ Карабян А., О национальном составе населения Арцаха (по данным 1917 г.), Востоковедческий сборник, т.5, Ереван, 2004, с. 104-109.

⁴⁰ Armenia. Political and Ethnic Boundaries 1878-1948, London, Ed. Anita L.P. Burdett, 1998, p. 477, 479, 488.

И, наконец, подтверждением того, что Арцах-Карабах является исконно армянской землей с армянским населением, служат также тысячи армянских историко-культурных памятников, многие из которых сохранились до сих пор. Тут нет ни одной исламской святыни или клинописи, которая послужила бы доказательством проживания на территории Арцаха другой этнической группы в средние века, не говоря уже о более ранних периодах истории.

В такой политической, административной и этнической ситуации Карабах вступил в 1917 г., который должен был стать началом новой страницы в истории края.

**АРЦАХ:
ОТ НЕЗАВИСИМОСТИ
ДО ИСТОРИЧЕСКОЙ
НЕСПРАВЕДЛИВОСТИ.
1917-1923 ГГ.**

Февральская буржуазно-демократическая революция 1917 г. положила конец трехсоглетнему правлению династии Романовых в России. Волна революции, которая прокатилась по всей империи, имела широкий резонанс также и в Закавказье. Временное правительство полностью изменило форму правления в Закавказье. Было упразднено Кавказское наместничество*, а 9-го марта 1917 г. был сформирован **Особый закавказский комитет**(ОЗАКОМ), по распоряжению которого в крае были созданы уездные, городские и деревенские исполнительные комитеты.

Местные исполнительные органы власти были созданы также и в Карабахе. 13-го марта 1917 г. был сформирован Карабахский исполком, который должен был обеспечивать жизнедеятельность края. Начала оживляться общественно-политическая жизнь края, в Карабахе организовывались советы рабочих, крестьянских и солдатских депутатов.

Однако, деятельность созданных комитетов и советов изначально столкнулась с рядом серьезных препятствий. Во-первых, национальный состав всех этих органов был неоднороден, и цели, которые они преследовали, не были общими. Кроме того, если армяне старались сохранить по возможности нормальные и мир-

* Особый орган административно-территориального управления в Российской империи.

ные отношения с соседним мусульманским населением, то тюркские шовинистические элементы всеми силами старались вбить клин между ними и разжечь межнациональную рознь. Ко всему этому добавлялись созданные в крае тяжелые экономические условия, частая блокировка дороги Шуши-Евлах закавказскими турками, острая продовольственная проблема, анархия, разбойничество и грабеж. В подобных условиях Карабахский исполнительный комитет оказался не в состоянии решить поставленные перед ним задачи.

Новый толчок развивающимся событиям дала Октябрьская революция (1917 г.), которая полностью изменила политическую ситуацию. Закавказье, в том числе и Армения переживали трудные времена. 15-го ноября 1917 г. в Тифлисе по принципу партийного участия трех народов Закавказья – армян, грузин и закавказских турков был создан новый орган власти – Закавказский комиссариат. Однако и тут, из-за серьезных национально-территориальных споров и взаимоисключающих политических позиций, царили взаимное недоверие и вражда.

Созданная ситуация усугублялась еще и тем, что начиная с ноября 1917 г. русские войска стали покидать свои позиции на кавказском фронте. Отступающие русские войска преследовала турецкая армия. Уже в январе 1918 г. бегство русских войск достигло угрожающих размеров. Надо отметить, что в этот период объединявший закавказские народы Закавказский Сейм^{*} не имел достаточно сил и желания (кавказские татары и грузины вели протурецкую политику) противостоять внешним врагам, в этом случае – Турции.

* Закавказский сейм — представительный и законодательный орган государственной власти в Закавказье, созванный Закавказским комиссариатом в Тифлисе 10 (23) февраля 1918 года.

В подобной ситуации судьба армян Восточной Армении была в серьезной опасности. В то время в Арцах-Карабахе, по сути, царила анархия: из края были выведены русские воинственные части, Карабах оказался в блокаде, все больше усугублялись проблемы с продовольствием. Ситуация становилась еще более невыносимой из-за татарских банд, которые, вооруженные захваченными у отступающих русских войск боеприпасами и военными снаряжениями и воодушевленные успехами турецкой армии на кавказском фронте, в разных районах Карабаха нападали на армянское население, провоцировали армяно-татарские кровопролитные столкновения.

В конце декабря 1917 г. в Шуши был образован “Временный совет армянских революционных партий и организаций в Карабахе” (впоследствии был переименован в “Межпартийное бюро”), который должен был координировать законодательные и исполнительные власти края и функционировать до созыва в Карабахе общеармянского съезда.

В те же дни, с целью поддержки мирных отношений с соседним мусульманским населением, в Шуши создается “Армяно-турецкий комитет”, который должен был работать вместо районного исполнительного совета⁴¹. Несмотря на некоторые позитивные шаги, новосозданным органам, так и не удалось вывести край из тяжелого положения.

Продолжительная блокада, проблема с продовольствием, набеги турко-татарских банд и грабеж населения держали в напряжении весь край. Остро стоял вопрос об организации и укреплении самообороны народа Карабаха. Армяне Карабаха были вынуждены рассчитывать только на свои собственные силы. Была

⁴¹ Ишханян Е., Нагорный Карабах 1917-1920 гг., Ереван, 1999, с. 81-84.

надежда, что в Карабах прибудет отряд «Шуши», сформированный из карабахских солдат русской армии, однако их приход по разным причинам все время затягивался.

Поспешное отступление русских войск создало благоприятные условия для турок, чтобы осуществить свои далеко идущие пантюркистские планы. В 1918 г. турецкая армия перешла в широкомасштабное наступление с целью захватить все Закавказье. Турки заставляли ускорить отделение Закавказья и ее полное отчуждение от России, что значительно облегчило бы осуществление их планов. 9(22)-го апреля 1918 г. Закавказский Сейм под давлением Турции объявил о независимости Закавказья и выходе его из состава России. Была создана Закавказская Демократическая Федеративная Республика, которая, однако, просуществовала недолго и была упразднена 26-го мая.

В конце мая 1918 г. в Закавказье провозгласили свою независимость три республики – Грузия (26-го мая), Азербайджан (27-го мая) и Армения (28-го мая). Но если в случае Армении и Грузии можно утверждать, что они восстановили свою государственную независимость, так как обе имели многовековую историю государственности, то «государство Азербайджан» как таковое появилось на исторической арене впервые. Отметим, что Азербайджан (Азербайджанская Демократическая Республика - АДР) самопровозгласился и мусаватское^{*} правительство было сформировано в Гандзаке, а не в Баку - провозглашенном ими столицей республики, так как в то время законная политическая власть в Баку находилась в руках Бакинской Коммуны, национальной опорой которой были армяне.

* Мусаватисты – члены азербайджанской националистической партии «Мусават» («Равенство»), возникшей в 1911 г. в Баку и основанной на идеях панисламизма и пантуркизма.

Что касается именования государства, то название «Азербайджан» было выбрано не случайно. Само по себе оно не имело ничего общего с объявленной территорией новоявленной республики: эти территории никогда ранее не именовались Азербайджаном. «Атрпатакан-Азербайджан» являлся названием одной из провинций Ирана, расположенной на юге от реки Аракс, о чем многократно упоминается в античных и средневековых источниках⁴². Об этом свидетельствуют также доказанные до наших дней многочисленные карты древних времен (смотрите карты в конце книги). Избрание и присвоение названия «Азербайджан» для новосозданного государства преследовало далеко идущую цель – легитимизировать притязания турков по отношению к исторической северной провинции Ирана – Атрпатакан-Азербайджану⁴³. Кроме того, именно название государства в 1930-ые гг. зародило азербайджанскую новоявленную «нацию».

Между новосозданными закавказскими республиками сразу же возникли острые территориальные разногласия. Учрежденная по инициативе Турции Азербайджанская Демократическая Республика предъявила территориальные притязания ко всем областям граничащих государств, где проживало мусульманское население. В частности, Азербайджан вместе с Восточным Закавказьем заявил о своих правах и на всю Елизаветпольскую губернию, включая Карабах и Зангезур, несмотря на то, что эти территории находились вне его контроля.

⁴² Galichian R., The invention of history: Azerbaijan, Armenia and the showcasing of imagination, London, Yerevan, 2009, pp. 9-19

⁴³ Бартольд В., Работы по истории Кавказа и Восточной Европы, Москва, 1963, том 2, часть 1, с. 703.

Карта Армении, Азербайджана и Аррьяна (Албания) Ибн Хаукала, показывающая их относительные положения. Аррон расположен к северу от Аракса и Куры, в то время как Азербайджан к югу от Аракса. По "Картине мира" Ибн Хаукала, BNF Paris, MS Arabe 2214, p. 58, 1145 г.

«До военной интервенции Турции, национальной опорой для властей в Баку и Шуши были армяне, и, естественно, что в 1918-1920 гг. этнополитический конфликт между двумя главными общинами Восточного Закавказья - армянами и кавказскими татарами, по сути, был вокруг национально-государственного статуса всего края. Это означает, что до турецкой интервенции, Карабахского конфликта как такого не было. Был этнополитический конфликт между кавказскими татарами и армянами вокруг национально-государственного строения всего Восточного Закавказья. Соотношение этнополитических сил в Восточном Закавказье в 1917 г. исключало создание национального государства кавказских татар, если не было бы внешнего вмешательства»⁴⁴.

Переговоры, начатые в июне 1918 г. между армянским и мусульманским национальными советами, показали, что азербайджанская сторона, даже не имея контроля над армянскими областями, в лучшем случае была согласна на «предоставление» Карабаху статуса «свободного кан-

Карабах. комиссия по примирению. 1918 г.

⁴⁴ Манасян А., Гевондян А., Нагорный Карабах...уз. раб., с 18.

тона» (уезда) в пределах Азербайджана, тогда как армянская сторона настаивала на присоединении Карабаха к Республике Армения⁴⁵. Отсюда и возникает Карабахская проблема в ее современном понимании.

В отличии от правительства Республики Армения, которое старалось решить карабахский вопрос сугубо дипломатическим путем и ожидало, что присоединение Карабаха к Армении будет закреплено Константинопольской (впоследствии - Парижской) мирной конференцией, и поэтому старалось воздержаться от активных действий, мусаватское правительство Азербайджана незамедлительно приступило к попыткам захватить Карабах, стараясь оккупировать край до принятия решения на конференции.

Оккупация Карабаха для Азербайджана и его протектора Турции не была обычным вопросом, наоборот: являлась основной задачей на пути их пантюркистских устремлений,

«Османская Турция и новосозданный Азербайджан должны были обединиться, став большим турецким государством - осью огромной территории от Балкан до Средней Азии. В этом случае Армения стояла прямо на пути между Турцией и Азербайджаном... После поражения при Сардарапате и конференции в Батуме турки, наверное, думали, что для них будет невозможным сразу и полностью убрать армян со своей дороги, и поэтому необходимо временно удовлетвориться откры-

⁴⁵ Казанджян Р, К предыстории самоопределения Нагорного Карабаха, Москва, 1997, с. 7, 8. Нагорный Карабах в 1918-1923 гг. (сбор. документов и материалов), Ереван, 1992, с.16.

тием коридора в зоне Нахиджеван-Зангезур-Арцах»⁴⁶.

В эти дни уже было ясно, что правительство Азербайджана и находящаяся в Гандзаке турецкая регулярная армия под командованием Нури паши* серьезно планировали по возможности быстро решить проблему аннексирования Карабаха Азербайджаном. Было также понятно, что, Республика Армения, еще не пришедшая в себя после Армянского Геноцида и последствий войны, а также по причине разных внутренних и внешних проблем, временно не имела возможности взять под свою защиту население Карабаха.

В подобной ситуации, 22-го июля 1918 г. в Шуши был создан Первый съезд полномочных представителей населения Нагорного Карабаха, который объявил Арцах-Карабах независимой административно-политической единицей и избрал национальный совет и правительство Карабаха.

В декларации, принятой 24-го июля народным правительством Карабаха, говорится: «Со своим народу здравым инстинктом армянское население Карабаха решило не дожидаться прихода братских сил, которые должны были избавить его от цепей... Этим путем мы сможем осуществить одну из величественных идей, провозглашенных русской революцией - право наций на самоопределение»⁴⁷.

*Егисе Ииханян,
Первый президент
правительства Нагорного Карабаха
1918-1919 гг.*

⁴⁶ Улубабян Б., Арцахская борьба за существование, книга I, Ереван, 1993, с. 23, 24.

* Нури-паша Кылыгиль (1881-1949)- турецкий военачальник, командующий Кавказской исламской армией, сводный брат военного министра Османской империи Энвер-паша- одного из главных организаторов и палачей геноцида армян в 1915 г.

⁴⁷ Нагорный Карабах в 1918-1923 гг., с. 14.

Правительство Нагорного Карабаха сразу же приступило к работе, а также принялось за создание местных органов самоуправления. Таким образом, созданием народного правительства завершается процесс формирования независимой армянской власти в Карабахе, и до 1920 г. Карабах функционировал как суверенная административно-политическая единица со всеми атрибутами государственности. Это, конечно, было временным шагом, пока не было бы возможным на правовом уровне закрепить воссоединение Карабаха с Матерью-Родиной. Несмотря на это, Азербайджан вовсе не намеревался отказываться от своей цели захватить Карабах.

Защита Баку от турок-муштариев, армянские добровольцы 1918 г.

После трех месяцев ожесточенных боев, 15-го сентября 1918 г. турецкие регулярные войска, захватили Баку, свергли Бакинскую Коммуну и, после резни армянского населения, жертвами которой стали более 30 тысяч армян (это, по сути, было продолжение геноцида армянского народа в Восточной Армении), передали власть мусаватистскому правительству Азербайджана. Вот так, на турецких штыках и возникла Азербайджанская Республика.

«В результате вооруженной интервенции Турции стала реальностью нелегитимно возникшая Азербайджанская Демократическая Республика (АДР) – первый докопрский опыт создания новых турецких государств на чужих этнических территориях путем вооруженной интервенции и истребления нетуркского населения»⁴⁸.

Вход турецкой армии в Баку, 15.09.1918 г.

После удачной вооруженной интервенции в Закавказье и захвата Баку, турецкие войска двинулись в сторону Арцаха, сжигая на своем пути многочисленные армянские деревни. Надо отметить, что только в 1918-1920 гг. в Геокчайском, Шамахинском, Губинском, Бакинском, Ленкоранском и Джеватском уездах жертвами туркотатарских погромов стали более 70186 человек, из которых 48673 - в городе Баку⁴⁹.

Усилия турецкого военного командования подчинить Карабах Азербайджану «мирным» путем не имели успеха, так как местные силы самообороны, несмотря на угрозы турецкого командования, блокаду и

Армянские погромы в Баку, 1918 г.

⁴⁸ Манасян А., Карабахский конфликт: Ключевые понятия и хроника, Ереван, 2005, с. 86.

⁴⁹ НАА, ф. 149, оп 1, д. 46, лл. 2-8, д. 133, л. 19, также ф. 57, оп. 3, д. 512, лл. 1-2, ф. 409, оп. 1, д. 2634, лл. 1-2. Ссылка по: Степанян Г., Погромы армян и оборонительные бои в Бакинском губернии в 1918-1920 гг., Историко-филологический журнал, №3, Ереван, 2008 г, с. 46, 47.

трудную ситуацию в крае, были решительно настроены обеспечить неприступность своей родины. Второй (8-10 сентября) и Третий (18-22 сентября) съезды армян Арцаха категорически отвергли требования сложить оружие, подчиниться и признать власть Азербайджана⁵⁰. Не достигнув осуществления своих целей этим путем, турко-татарские объединенные войска решили прибегнуть к оружию и 22-го сентября вторглись в Нагорный Карабах. 24-го сентября турецкие войска вошли в Шуши. Несмотря на это, Арцах не сломился и продолжал бороться с врагом.

Осеню 1918 г. стало известным, что германский блок, частью которого являлась Турция, потерпел поражение в Первой мировой войне. Согласно подписенному 30-го октября Мудросскому перемирию, Турция вывела свои войска из Закавказья, в том числе - из Карабаха. После ухода турок их место заняли британские войска.

Вопреки ожиданиям армян, британское командование с первых дней пребывания в Арцахе заняло предвзятую позицию, поддержав турков-мусаватистов. Подобная позиция англичан была вовсе не случайной.

«Англичане принимали во внимание военно-стратегическую значимость Азербайджана, особенно его природные богатства и в первую очередь – нефть. Открыто встав на сторону Азербайджана, Англия стала поддерживать захватнические планы Азербайджана в отношении Армении и армянского народа»⁵¹.

⁵⁰ Ишханин Е., указ. раб., с. 200, 201, 211, Симонян Г., Время Андраника, книга 2, Ереван, 1996, с. 384-386.

⁵¹ Симонян Г., указ. раб., с. 468, 469.

Англичане, поддерживая притязания мусаватистов и проявляя полное равнодушие к судьбе населения Арцаха, требовали у последних принять господство Азербайджана и подчиниться ему. Развитие событий в Карабахе показало, что утверждения англичан о том, что территориальные вопросы найдут свое решение на Парижской мирной конференции, и что применение силы «серьезно отразится на решении армянского вопроса, когда он будет обсуждаться во время Мирной конференции»⁵², были пустыми словами. Однако именно к этим словам прислушался находящийся в Зангезуре Андраник^{*} и основал свою военную экспедицию в Карабах, тогда как кавказские татары, воодушевленные равнодушием и попустительством англичан, прибегали все к новым и новым насилиям.

Ситуация в крае более усугубилась, когда 15-го января 1919 г. Правительство Азербайджана, не без согласия и поддержки английской стороны, образовало на территориях Зангезурского, Шушинского, Джеванширского и Джабраилского уездов временное генерал-губернаторство и назначило генерал-губернатором ярого армянофоба, курда по национальности, Хосровбека Султанова. Пользующийся полной поддержкой англичан, Султанов намеревался силой завоевать Карабах и подчинить его Азербайджану.

Население Арцаха изначально отказалось признать генерал-губернаторство Султанова, более того – потребовало у английской миссии «выгнать из Карабаха и Султанова, и войско Азербайджана»⁵³. Однако их требования не были услышаны британским коман-

⁵² Симонян Г., указ. раб., с. 460.

* Андраник Озанян (1865-1927) – полководец, один из лидеров армянского национально-освободительного движения конца XIX – начала XX веков, национальный герой армянского народа.

⁵³ Ишханин Е., указ. раб., с. 336.

дованием. Оно вместе с мусаватистами продолжало требовать от населения Карабаха подчиниться Султанову, то есть – принять господство Азербайджана.

«Я предупреждаю, что всякие эксцессы против Азербайджана и его генерал-губернатора есть выступление против Англии. Мы настолько сильны, что можем заставить вас подчиниться»⁵⁴, - заявил полковник британской миссии Д.Шательворт на встрече с председателем Национального совета Карабаха А.Шахназаряном и главой города Шуши Г.Мелик-Шахназаряном в Баку.

Однако армяне Карабаха были непоколебимы. Четвертый (10-20 февраля) и Пятый (23-29 апреля) съезды полномочных представителей населения Карабаха решительно отказались признать власть Азербайджана, в очередной раз объявив край частью независимой Республики Армения.

«Стоя на точке зрения самоопределения народностей, - говорилось в резолюции, принятой Четвертым съездом, - армянское население Карабаха относится с уважением к праву самоопределения соседнего народа и одновременно категорически противстоит против попыток азербайджанского правительства попрать этот принцип по отношению к армянскому Карабаху, который никогда не признавал и не признает над собою власти Азербайджана»⁵⁵.

⁵⁴ «Вестник архивов Армении», 1989, N 1, с. 97-101, Нагорный Карабах в 1918-1923 гг., с. 135-139.

⁵⁵ Нагорный Карабах в 1918-1923 гг., с. 79, 80.

«Политические, исторические, культурно-правовые и особенно экономические условия карабахских армян, - гласило постановление Пятого съезда, - ни в коем случае не могут служить основанием, чтобы наложить на шею армянского народа административную форму хотя бы и временной власти Азербайджана.

На основании всего этого Пятый съезд армян Карабаха считает невозможным принять административный порядок, имеющий какое-либо отношение к Азербайджану»⁵⁶.

Не сумев завоевать Карабах путем угроз и ультиматумов, азербайджанские власти перешли на решительные меры. С середины июля 1919 г. Азербайджан начал сосредотачивать все новые силы в приграничных районах Карабаха, подвергая разрушению армянские деревни⁵⁷. В результате Карабах оказался в крайне тяжелом положении: с одной стороны, блокада, сложная социально-экономическая ситуация, голод и болезни, с другой – набеги, насилия и погромы армян со стороны турок и кавказских татар. В созданной ситуации население Арцаха, так и не получив существенную поддержку со стороны Республики Армения и не имея достаточно сил и средств для защиты края от врага, было вынуждено одному искать пути выхода из ситуации.

Султанов, взявшись подчинить Арцах любой ценой, все более ужесточал давление на армян Арцаха. В те дни полномочные представители населения Ка-

⁵⁶ Нагорный Карабах в 1918-1923 гг., с. 162-164.

⁵⁷ Кавказское слово, 01.08.1919, 10.08.1919. Тумян О., События в Нагорном Карабахе в 1917-1920 гг., Хорурдайн Карабаха (Советский Карабах), 10.11.1989.

рабаха готовились к 7-ому съезду, чтобы найти выход из тяжелой ситуации. Съезд был создан 13-го августа 1919 г. в селе Шопи района Варанда. День спустя – 14-го августа, Султанов предъявил ультиматум съезду, требуя в течение 48 часов принять соглашение, предложенное со стороны Баку, пригрозив в противном случае применить оружие. Одновременно, для дополнительного давления на армян Султанов приказал направить дула пушек, находящихся в Шуши, в сторону армянского квартала города и деревни Шоп⁵⁸. **Во избежание кровопролития и надеясь, что карабахский вопрос найдет свое окончательное решение во время Парижской конференции, 22-го августа комиссия, избранная съездом, вынуждено подписала временное соглашение с правительством Азербайджана⁵⁹.**

Согласно соглашению, «Нагорная часть Карабаха: Шушинского, Джеванширского и Джабраильского уездов (Дизак, Варанда, Хачен и Джраберт), населенные армянами, считает себя временно в пределах Азербайджанской республики»⁶⁰ до окончательного решения вопроса со стороны Парижской мирной конференции. В соглашении закреплялось, что руководство армянских районов должно было назначаться из армян, при Карабахском генерал-губернаторстве учреждался совет, состоящий из армян и мусульман, только с согласия которого было бы возможно производить передвижение войсковых частей в армянских районах и т.д.

Однако, августовское временное соглашение обеспечило всего лишь кратковременный покой для армян Арцаха. «Понадобился месяц, чтобы стало очевид-

⁵⁸ Кавказское слово, 28.08.1919.

⁵⁹ НАА, ф. 57, оп 5, д. 202, лл. 3-4, Нагорный Карабах в 1918-1923 гг., с. 323-327.

⁶⁰ Там же.

ным, что это «соглашение» являлось лишь куском бумаги для Азербайджана», - пишет в своих мемуарах член карабахского национального совета О. Туманян⁶¹. Не удовлетворившись временным соглашением, Азербайджан не отказался от намерения окончательно подчинить Карабах и продолжил свою захватническую и насильственную политику.

Азербайджан сосредотачивал большое количество войск в Карабахе, укрепляясь в стратегически важных участках края и, одновременно, пытаясь разоружить население. В подобной ситуации армянам Арцаха не оставалось ничего кроме организации самообороны. В начале марта 1920 г. издававшаяся в Тифлисе газета «Ашхатавор» пишет, что не обязательно быть пророком, чтобы понять, что «Карабах стоит на пороге кровавых погромов, так как, вне всякого сомнения, местные армяне никогда не согласятся добровольно склонить голову перед турецким ятаганом»⁶². С другой стороны, было также очевидно, что Азербайджан сам не был намерен отказаться от своих захватнических планов.

Кровавые события не заставили себя долго ждать. 22-го марта Азербайджан начал широкомасштабное наступление на Карабах, встретив серьезное сопротивление со стороны армянских сил самообороны⁶³. В марте 1920 г. самые трагические события развернулись в Шуши. 23-го марта мусаватская армия во главе с Султановым организовала резню армянского населения города Шуши. Три дня подряд мусульманская толпа, охваченная жаждой убивать и грабить, беспощадно уничтожала, сжигала и грабила армянскую часть города. Из 23.000 армянского населения Шуши,

⁶¹ Туманян О., События..., Хорурдаин Карабаха (Советский Карабах), 10.11.1989.

⁶² Ашхатавор (Тифлис), 05.03.1920.

⁶³ Туманян О., События..., Хорурдаин Карабаха (Советский Карабах), 11.11.1989.

жертвами погромов стали около 8000 армян⁶⁴, а остальные нашли пристанище в других уголках Арцаха. С 23 по 26 марта 1920 г. армянская часть Шуши была полностью сожжена и разрушена до основания.

Участник боевых действий в Карабахе З. Мелик-Шахназарян в своих записках пишет, что в Баку надеялись весной 1920 г. окончательно решить вопросы, связанные с Карабахом, чтобы потом всеми силами противостоять вторжению советской красной армии в регион, а в случае победы последних уже опустошенный Карабах все равно оказался бы в их руках⁶⁵. Мусаватистам, конечно, не удалось полностью сломить сопротивление арцахцев, однако фактом является то, что в результате резни в Шуши было уничтожено армянское население этого древнего армянского города, который являлся духовно-культурным и важным экономическим центром Закавказья.

Военные действия и зверства Азербайджана против Арцах-Карабаха стали, по сути, основой для армян Арцаха денонсировать августовское соглашение. Созванный 25-го апреля 1920 г. 9-ый съезд полномочных представителей населения Карабаха, исходя из того, что заключенное с азербайджанским правительством временное соглашение было нарушено нападением азербайджанских войск на армянское население в Шуши и деревнях, денонсировал его и провозгласил воссоединение Нагорного Карабаха к Республике Армения как ее неотъемлемой части. Таким образом, население Арцаха в очередной раз констатировало, что не считает возможным находиться в пределах Азербайджана, и только вместе с Матерью-Родиной и в ее составе сможет обеспечить свою нормальную жизнедеятельность.

События 1918-1920 гг. показали, что турецко-му-

⁶⁴ Нагорный Карабах в 1918-1923 гг., с. 416.

⁶⁵ Мелик-Шахназаров З., Записки карабахского солдата, Ереван, 1995, с. 46.

саватистскому тандему так и не удалось сломить армянское сопротивление в Карабахе, иначе турецкий план по искоренению армян с успехом осуществился бы и в этом армянском kraе, и сегодня карабахского вопроса как такового просто не было бы: по логике - «нет человека - нет проблемы».

«....Не имея в Нагорном Карабахе ни политического, ни административного, ни экономического контроля, а также какого либо исторического права, Мусаватистская Азербайджанская Республика, ставшая политическим орудием пантюркизма, выступила с абсолютно необоснованными территориальными претензиями: требуя от международного сообщества признать суверенитет Азербайджана и над Нагорным Карабахом»⁶⁶.

Из карты территориальных претензий (см. карты, стр. 52, 53), представленной в 1919 г. Лиге Наций, было ясно, что Азербайджан претендовал на 60% всей площади Закавказья в довоенных границах Российской империи, включая Арцах, Зангезур и даже Карсскую область. Однако, 20 ноября 1920 г. Лига Наций отвергла заявку Азербайджана о вступлении в организацию. Основанием для отказа было одно - кроме того, что правительство Азербайджана не было стабильным, Азербайджан имел территориальные споры с соседними государствами, в частности - с Арменией, и его суверенитет не распространялся на территории, на которые он претендовал⁶⁷.

⁶⁶ Манасян А., Кевондян А., укз. раб., с. 25.

⁶⁷ League of Nations. The Records of the First Assembly. Meetings of the Committees II. Geneva 1920; p. 173-174, Барсегов Ю., Более подробно о Лиге Наций и армяно-азербайджанском территориальном споре см. Нагорный Карабах в международном праве и мировой политике, том 2, 2008 г., Москва, с. 574, том 2, 2009 г., Москва, с. 196-199.

Несмотря на то, что Лига Наций так и не признала суверенитет Азербайджана ни над Нагорным Карабахом, ни над другими армянскими регионами, тем не менее, эти территории, по причине притязаний бакинских властей, были признаны спорными.

Созданная политическая ситуация резко изменилась вторжением в регион советских сил. 28 апреля 1920 г. 11-ая Красная Армия Советской России вступила в Баку, была упразднена учрежденная турецкой армией Азербайджанская Демократическая Республика и создана новая - Азербайджанская Советская Социалистическая Республика. Таким образом, АДР покинула историческую сцену будучи де-юре непризнанной Лигой Наций и не имея признанных границ.

В это время советские власти не сочли возможным создать в Восточном Закавказье национальное государство местных турков - кавказских татар. Край был общей родиной многочисленных автохтонных народов - армян, талышей, лезгинов, татаров, удов и т.д., а Баку, даже после погромов, учиненных турецкими войсками, не имел тюрко-татарский облик. Для решения национального вопроса нужна была новая модель в виде интернационального, вненационального Азербайджана, который должен был служить примером социалистической дружбы и братства народов по всей территории советского пространства, а так же платформой для распространения «красной революции» на Восток.

«В первую очередь под прицелом был иранский Азербайджан, и в этом контексте становится понятно, почему большевики, следуя туркам, название новой республики оставили Азербайджаном. Большевики взяли у турков уже готовую идею «Большого Азербайджана», с целью осуществления в «крас-

ном варианте». В другом случае отчуждение огромной территории в пользу Азербайджанского ССР не получило бы «разумного объяснения»⁶⁸.

События, имевшие место после советизации Азербайджана, показали, что независимо от планов большевиков, Советский Азербайджан намеревался на сей раз с помощью Красной Армии захватить как Карабах, так и Зангезур и Нахиджеван и наконец установить наземную связь между Азербайджаном и Турцией. Стоит отметить, что Советский Азербайджан вел почти ту же политику по захвату Карабаха, что и мусаватистский Азербайджан. Начатые мусаватистами насилия, своеобразия, погромы и разрушения с той же жестокостью продолжало и коммунистическое руководство Азербайджана.

Развитие событий тех дней показывало, что советизация Карабаха была вопросом нескольких дней. 26-го мая созывается 10-ый съезд полномочных представителей населения Карабаха, который провозглашает в Карабахе советскую власть.

10 августа 1920 г. между РСФСР и РА подписывается соглашение, согласно которому советские войска занимали «спорные области: Карабах, Зангезур и Нахичевань». К тому же соглашением закреплялось, что «Занятие советскими войсками спорных территорий не предрешает вопрос о правах на эти территории Республики Армении или Азербайджанской Социалистической Советской Республики»⁶⁹. В соглашении также указывалось, что этим временным занятием РСФСР имел в виду создать благоприятные условия для мир-

⁶⁸ Манасян А., Гевондян А., укз. раб., с. 29.

⁶⁹ «Вестник архивов Армении», 1967, № 3, с. 46, Нагорный Карабах в 1918-1923 гг., с. 574, 575.

ного разрешения территориальных споров между Арменией и Азербайджаном на тех основах, которые должны были быть установлены в ближайшем будущем мирным договором между РА и РСФСР. Это соглашение, по сути, было шагом со стороны советских властей для оказания давления на власти РА и направления к принятию советской власти. По этому поводу надо особенно подчеркнуть, что в отличии от Баку, правительство Советской России не считало азербайджанскими армянские территории (так называемые «спорные территории»), в противном случае в те дни Россия решила бы вопрос в пользу своего союзника Азербайджана, тем более, что тогда Армения не была еще советизирована.

30 ноября 1920 г., в связи с провозглашением в Армении советской власти, Революционный комитет Азербайджана отправил поздравительную телеграмму Ревкому Армении, в которой пограничные споры между Арменией и Азербайджаном объявляются исчерпанными, и Нагорный Карабах, Зангезур и Нахиджеван признаются неотъемлемой частью Советской Армении.

*«Приветствие Азревкома.
Всем, всем, всем!
От имени Советской Социалистической Республики Азербайджана объявите армянскому народу решение Ревкому Азербайджана от 30 ноября: «Рабоче-крестьянское правительство Азербайджана получило радостную весть о провозглашении Армении Социалистической Советской Республикой, приветствует победу братского народа. С сегодняшнего дня объявляются ликвидированными споры о границах между Арменией и Азербайджаном. Нагорный Карабах, Зан-*

гезур и Нахичевань считаются частью Армянской Социалистической Республики.

Да здравствует братство и союз рабочих и крестьян Советской Армении и Азербайджана!

*Председатель Советского Ревкому
Азербайджана
НАРИМАНОВ*

*Народный комиссар иностранных дел
ГУСЕЙНОВ»⁷⁰.*

1 декабря 1920 г. состоялось торжественное заседание Бакинского совета, на котором Н. Нариманов провозгласил декларацию Ревкому Азербайджана, содержащую решения, которые были приняты накануне и изложены в телеграмме, отправленной в Армению⁷¹. Стоит отметить, что существуют две версии текста декларации. Согласно одной версии (в основном архивные документы), комитет признает Нагорный Карабах (а также Зангезур и Нахиджеван) составной частью Армении, согласно другой (речь идет об измененной версии декларации, которая была напечатана в бакинской прессе) - трудовому крестьянству Нагорного Карабаха предоставлялось полное право самоопределения⁷². В этом вопросе армянская историография придерживается единого мнения – вышеупомянутая вторая версия декларации результат азербайджанской фальсификации: Н. Нариманов, сообщив 30 ноября о решении Ревкому Азербайджана считать Нагорный Карабах, Зангезур и Нахиджеван неотъемлемыми

⁷⁰ Коммунист (Ереван), 07.12.1920. Пер. с арм.

⁷¹ Нагорный Карабах в 1918-1923 гг., с. 604-607, Правда, 04.12.1920, Орджоникидзе, Избранные произведения, Ереван, 1986, с. 116.

⁷² Коммунист (Баку), 02.12.1920.

частями Армении, 1 декабря прочитав его в виде декларации на заседании Бакинского совета, 2 декабря публикует ее несколько в иной редакции, с некоторыми изменениями, тем самым создавая для себя основание для отказа в дальнейшем от решения, принятого 30 ноября⁷³. Правоту армянских историков и исследователей доказывают также события, последующие принятию решения Ревюма Азербайджана. Было очевидно: Азербайджан никак не собирался отказываться от притязаний на вышеуказанные армянские территории.

В марте 1921 г., согласно русско-турецкому договору, Нахиджеван был незаконно отторгнут от Советской Армении и отдан под покровительство Советского Азербайджана. Очередь была за Карабахом, споры вокруг которого вновь разгорелись в июне-июле 1921 г. 3 июня на заседании пленума Кавказского бюро ЦК РКП(б) было принято решение, в котором, в частности, говорилось: «... Указать в декларации Армянского правительства о принадлежности Нагорного Карабаха Армении...»⁷⁴. Под этим решением поставил свою подпись и председатель азербайджанского ревкома.

В конце июня, однако, руководство Азербайджана резко поменяло свою позицию по Нагорному Карабаху, требуя отдать НК Азербайджану. 4-го июля 1921 г. на пленуме Кавбюро ЦК РКП(б) был снова поднят уже решенный вопрос Нагорного Карабаха и было по-

⁷³ Хуршудян Л., Истина – единственный критерий исторической науки, Ерекоян Ереван (Вечерний Ереван), 22.08.1989, 24.08.1989, <http://www.karabakh-online.narod.ru/khurshudian.html>. Симонян Г., Не забывайте факты, Хорурдайн Карабаха (Советский Карабах), 24.08.1989, 25.08.1989. Казанджян Р., К предыстории самоопределения Нагорного Карабаха, Москва, 1997, с. 18, 19. Надо отметить, что подлинник декларации, находящийся в архивах Азербайджана, ни разу не была опубликована, что также дает основание усомниться в достоверности газетной версии документа.

⁷⁴ Нагорный Карабах в 1918-1923 гг., с. 633.

становлено: «Нагорный Карабах включить в состав ССР Армении, плебисцит провести только в Нагорном Карабахе»⁷⁵. Было также постановлено - перенести окончательное решение вопроса о Карабахе в ЦК РКП. Несмотря на это, на следующий же день - 5 июля было создано чрезвычайное заседание Кавбюро, в котором принимал участие также И. Сталин. Без обсуждения и без голосования, партийный орган третьей страны, не имевший полномочий по решению таких вопросов, принял решение, согласно которому Нагорный Карабах был отдан Азербайджанской ССР, ему была предоставлена широкая областная автономия с административным центром в городе Шуши⁷⁶.

То, что решение Кавбюро от 5-го июля исходило от идеи Азербайджана, как интернациональной республики армян и мусульман, было видно с первых слов решения: «... Изходя из необходимости национального мира между мусульманами и армянами...». По сути, это было и политическим обоснованием решения. Кроме этого, в решении также фиксировался тот факт, что противоборствующими сторонами вокруг национально-государственного строения всего края оставались армяне и мусульмане, несмотря на то, что общее, собирательное имя «мусульмане» искажало реальность, так как противоборство было не между армянами и народами исламского вероисповедания, а между армянами и закавказскими турками.

С юридической точки зрения, решение от 5-го июля констатировало, что автономная область Нагорного Карабаха основывалась как советская форма государственности, народ Нагорного Карабаха признался субъектом права на самоопределение и статус

⁷⁵ Там же, с. 649, 650.

⁷⁶ Там же., с. 650.

широкой областной автономии был дан всему Нагорному Карабаху.

С решением Кавбюро не могли согласиться ни население Арцаха, ни советские власти Армении. Тем не менее, несмотря на недовольство и жалобы армянской стороны, Нагорный Карабах был аннексирован и присоединен к Советскому Азербайджану.

После двух лет затягивания и попыток не выделять Нагорный Карабах в автономную область или же предать забвению этот вопрос, 7 июля 1923 г. АзДЦК принял декрет «об образовании автономной области Нагорного Карабаха»⁷⁷. Однако, принятый декрет, нарушая постановление Кавказского бюро ЦК РКП(б) от 5-го июля – образовать автономную область из всей территории Нагорного Карабаха, объявляет о создании автономной области «из армянской части» Нагорного Карабаха, с центром в местечке Ханкендзи (Варараки) вместо города Шуши. Таким образом Азербайджанская ССР отторгнула от Нагорного Карабаха и оставила вне области Шаумяновский, Ханларский, Кархат/Дашкесанский, Шамкор-ский, Гетабекский, Карапатах/Лачинский, Каравачар/Кельбаджакский и южные районы НК, то есть равнинную и западную часть и всю северную территорию (Гюлистан и нагорные армянские районы Гандзака) Нагорного Карабаха.

Вот так, от Арцаха-Карабаха отчуждается значительная территория, всего лишь на одной части края создается Автономная Область Нагорного Карабаха, которая, как показали дальнейшие события, была не только лишена реальной автономии, но и стала жертвой дискриминационной политики Азербайджана.

ARTSAKH SINCE THE ANCIENT TIMES TO 1917: A VIEW TO THE PAST

⁷⁷ Там же, с. 669, 670.

Artsakh has had an important and exclusive role in the history of the Armenian nation and especially in the history of the Armenian liberation movement. Artsakh has always been the indefeasible part of historical Armenia since ancient times.

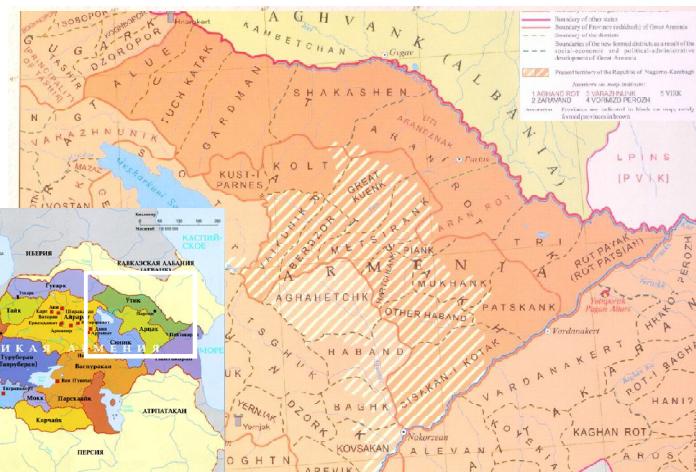
The working tools, which have been found in the caves of Azohk, Tstsakhach and Khoradzor in the territory of Artsakh and the oldest of which are dated to 800,000 years, are the best evidences of the ancient and continuous human habitation in the Armenian highlands. The excavations of the Bronze Age and Early Iron Age settlements, found in Amaras, Mataghis, Ivanyan (Hartchlank), Krkjan, Shushi and in the valleys of Khachenaget and Ishkhmanaget, prove that Artsakh with its surrounding areas has been one of the important cradles of ethno genesis of the Armenian people. The discovered findings clearly indicate that the area covering Artsakh and Utik state, together with the whole Armenian Highlands was a part of the powerful Kur-Araksian cultural system in the IV-III millenniums BC, the holders of which are, undoubtedly, the local ancient Armenian tribes and tribal unions.

Artsakh covered quite a large area and together with Utik formed the Eastern part of Armenia (in the Armenian bibliography Artsakh and Utik have been given the collective name of "The Armenian Eastern lands"), which was delimited from the North-East by river Kur - the natural border of the Armenian area. Artsakh extended to the East of Syunik state between rivers Kur and Araks. It almost

coincides with Mountainous Karabakh (rus. – Nagorno-Karabakh) and Milly steppe by the territory. According to some historiographical evidences Artsakh covered also the narrow layer in the North-Eastern side of Lake Sevan up to river Aghstev¹.

According to the Armenian “Ashkharhatsuts” (lit. “Demonstration of world” – monument of geography and cartography in ancient Armenia in the V-VII centuries) the border of Artsakh in the north-west passed through the mountains of Syunik, in the north and north-east it passed through the foothills in the north of Mrav mountain range and in the south it was demarcated by river Yeraskh (Araks)². Artsakh was the tenth nahang (the largest unit of

*Artshakh and Utik
– The eastern lands
of Greater Armenia,
according to
“Ashkharhatsuts”*

¹Hakobyan T., “The historical geography of Armenia” (outlines), Yerevan, 2007, p. 241.

²Harutyunyan B., “The administrative division of the Armenian eastern parts according to “Ashkharhatsuts”, Shushi as a cradle of the Armenian civilization (a digest of conference materials), Yerevan, 2007, pp. 34-41.

administrative-territorial division of Armenia - state) of Greater Armenia and had 12 gavars (the second largest unit of administrative-territorial division of Armenia after nahang - province) – Myus Haband, Vaykunik, Berzor (Berdadzor), Mets Kuank, Mets Iranq, Hartchlank, Mukhank, Piank, Patskanq, Sisakan-i-Kotak, Qusti Parnes, Koght³.

In different periods of history the region of Artsakh was named differently. In the cuneiform inscriptions of the Armenian Kingdom of Van (Urartu) it was called Urtekhe-Urtekhin⁴. In the works of ancient Greek authors the region was named Orchistene⁵, in the Armenian sources – Artsakh, Tsavdek, Khachen and Pokr Syunik (Syunik Minor)⁶. As for the name Karabakh, it originated on the basis of the Persian geographical nomenclature and was used as a collective name of Artsakh and Utik (in the Persian geographical nomenclature the plain part of Artsakh was called “baghe-safid”, which means white garden, and the mountainous part was called “Baghe-siah” (black garden), which subsequently was altered to Karabakh in Turkish translation)⁷. For the first time we meet the name Karabakh in historical sources in the XIV century in the Georgian annals “Kartlis Tskhovreba”⁸ and in the historical-geographical work of the Persian historian Hamdallah Ghazvini (1281-1349/50) “The Pleasure of Hearts”⁹.

³ The same place, p. 21-23. Yeremyan S., “Armenia according to “Ashkharhatsuts”, Yerevan, 1963, p. 109.

⁴ Melikishvili G. A., “Urartian cuneiform inscriptions”, Moscow, 1960, p. 287, 304, 305, N 155F, p. 310. N 161, p. 328, 329, N 266.

⁵ Strabo, Geography, XI, XIV, 4.

⁶ To the elucidation of the problems of history and culture of Caucasian Albania and the Eastern provinces of Armenia, v. 1, Yerevan, 1991, p. 37, 38.

⁷ To the elucidation of the problems ... p. 38.

⁸ “Kartlis Tskhovreba”, v. 2, Tbilisi, 1959, p. 240 (in Georgian).

⁹ Mustawfi, Hamd-Allâh ibn Abî Bakr Qazvîni. The geographical part of the *Nuzhat al-qulûb* (*The Pleasure of Hearts*), Trans by G. Le Strange, Leyden, 1919, p. 173, 174.

The first ancient references about Artsakh are in the cuneiform inscriptions of the VIII century of the Kingdom of Van, where it is verified that Artsakh was included in the Kingdom of Van. It is mentioned in the cuneiform inscriptions of Sarduri B king (764-735 BC) and Rusa I (735-714 BC)¹⁰.

Both the ancient Greek-Roman historians and the early medieval Armenian historians clearly mention, that Artsakh was included in the Armenian Kingdoms of Orontids (VI-II centuries BC), Artaxiads (II-I centuries BC) and Arsacids (I-V centuries AD)¹¹.

Artsakh has been one of the particular cradles of the Armenian culture, writing and Christianity. Still in the IV century in Myus Haband gavar of Artsakh Gregory the Illuminator founded the monastery of Amaras, where after a century Mesrop Mashtots founded one of the first Armenian schools.

After the fall of the Arsacid dynasty (428) the Persian court left intact the domains of the Armenian noble families. It was formed an Armenian marzpanate (a military-administrative unit in Sasanid Iran) on the territory of Eastern Armenia, including the whole Artsakh. Artsakh actively participated in the Vardanants rebellion against the Persian domination in 450-451. Only after the defeat of the rebellion the Persian court, striving to weaken politically and split Armenia and to exclude the possibility of new rebellions through new administrative-territorial divisions, cut Artsakh off from the Armenian marzpanate and

¹⁰ Melikishvili G. A., the mentioned work, p. 287, 304, 305, N 155F, p. 310, N 161, p. 328, 329, N 266. Harutyunyan N. V., "Corpus of Urartian cuneiform inscriptions", Yerevan, 2001, pp. 1-14, N 389.

¹¹ Strabo, Geography, XI, XIV, 4. Pliny the Elder, Natural History, VI, XV, 39. Ptolemy, Geography, V, XII, 1. Plutarch, Parallel lives, v. 2, Moscow, 1863 (Pompeii XXXIV). Agathangelos, "History of the Armenians", Movses Khorenatsi, "History of the Armenians", Yeghishe, "The history of Vardan and the Armenian war", "Zoranamak" (Military letter).

united it with the Albanian marzpanate¹².

Still in the pre-marzpanate period, since ancient times the border between Greater Armenia and neighboring Aghvank (arm. – Aghvank, Aluank, pers. – Arran, ancient gr. - Albania) was river Kur. This is evidenced by both the Greek-Roman and Armenian historians.

Strabo: «... Cyrus, which, rising in Armenia, immediately enters the above-mentioned plain, having received the Aragus, which flows at the foot of the Caucasus, and other streams, passes through a narrow channel into Albania. It flows however between this country and Armenia in a large body through plains, which afford excellent pasture. After having received several rivers... it discharges itself in the Caspian Sea»¹³, «...as far as the confines of Albania and Armeia, where the rivers Cyrus and Araxes empty themselves»¹⁴.

Ptolemy: "Armenia is terminated on the north by a part of Colchis, by Iberia, and Albania on the line which we have indicated as running along the Cyrus river..."¹⁵.

Strabo
1st century BC-
1st century AD

Ptolemy I-II
centuries AD

¹² Harutyunyan B. A., "The administrative and political condition of the north-eastern provinces of the kingdom of Greater Armenia in 387-451". To the elucidation of the problems of history and culture of Caucasian Albania and the eastern provinces of Armenia, v. I, Yerevan, 1991, pp. 35-36.

¹³ Strabo, "Geography", XI, III, 2.

¹⁴ Strabo, "Geography", XI, I, 5.

¹⁵ Ptolemy, Geography, V, XII, 1.

There are such mentions also in the works of Pliny the Elder, Plutarch, Julius Solin, Dion Cassius, Faustus of Byzantium, etc.

In the marzpanate period the name "Aghvank" was given not to the Aghvank Proper, which was in the left bank of river Kur, but to the whole area of the marzpanate, and since the second half of the fifth century the name Aghvank was almost always given to the interflue of Kur and Araks – the territory of Utik and Artsakh with its Armenian population and Armenian principalities¹⁶.

But the Aghvank marzpanate didn't have long history. The mighty rebellion of Vardanants in 451, further outbreaks in 480's made the Persian court grant broad autonomy to the subject regions. At the end of the V century the owners of the northeastern states of Armenia (Artsakh and Utik) Aranshahiks got a royal title from Persia: a kingdom headed by Aranshahik Vachagan was found. The king of Artsakh Vachagan was called Barepasht (pious) for his activity in building churches and schools. In the VII century the Aranshahiks were replaced by the Mihranyans, who had Persian origin, but later were Armenized. They kept the authority of the region in their hands for about two centuries and at the beginning of the IX century conceded it to the Aranshahiks.

The principalities of both Aranshahiks and Mihranyans inherited the administrative name of Aghvank, but it, on the whole, had a connection neither with the marzpanate once existed nor with Aghvank Proper. At the end of the VI century and at the beginning of the VII century the northern part of the Albanian marzpanate on the left bank of river Kur was divided into several small tribal **principalities**, which, being called after the names of the

¹⁶ Ulubabyan B., Episodes from the history of the eastern part of Armenia (V-VII centuries), Yerevan, 1981, pp. 115-116. The name Aghvank has the meaning of "field, flat land" in ancient Armenian and in later centuries it was spread over the region to the north of river Kur by the very Armenians.

tribes or ruling princely families leaving there (Lpins, Masktuts, etc), lost the collective name "Aghvank-Albania", which was already unnecessary for them. The name "Aghvank" remained associated only with the territory of the kingdom of Vachagan Barepasht, and subsequently only the right bank of river Kur was to be called Aghvank – a name, which being removed to the south from the north got simply a geographical meaning reminding about the marzpanate once existed and having no connection with the ethnic composition of the region's population¹⁷. The name "Aghvank" regarding Artsakh – Utik became the synonym, equivalent to the names used in that period and later in the works of the Armenian historians – "The Eastern land of Armenia", "North-Eastern land", "Albanian world", etc.

At the end of the VII century – at the beginning of the VIII century Armenia and the countries of the region were finally conquered by the Arabs forming the administrative territory of Arminia with the center of Dvin. That administrative unit, which survived more than one and a half centuries, was divided into four parts – The First, The Second, The Third and The Forth Arminias: Artsakh was included in the First Arminia (see the picture on the 12th page). At the beginning of the IX century the principalities of Khachen and Dizak were especially influential in Artsakh and they headed the liberation struggle of the region against the Arabs. In that period all the attempts of the Arabs to dominate the highlands of Artsakh ended unsuccessfully.

The prolonged struggle of the Armenian nation for getting rid of the foreign domination and restoring the Armenian statehood ended with success: in 885 the Kingdom

¹⁷ To the elucidation of the problems of history and culture of Caucasian Albania and the eastern provinces of Armenia, v. 1, Yerevan, 1991, p. 41. Ulubabyan B., The Principality of Khachen in the X-XVI centuries, Yerevan, 1975, p. 39.

The Armenian eastern lands as a part of the power of the Armenian Bagratids (885-908)

of Bagratids was established. Artsakh was also included in the Armenian kingdom becoming more popular by the name Khachen, the Principality of Khachen since the X century. It is also evidenced by the fact, that the Emperor of the Byzantine Empire Constantine Porphyrogenitus VII addressed his correspondence to the ‘Prince of Khachen, Armenia’¹⁸.

At the first half of the XI century Armenia was subjected to incursions by the Seljuk Turks. In the second half of the XI century the Armenian world was under the domination of the Seljuk kingdom. The situation of Artsakh was also hard. The continuous battles against the Moslem tyrants were gradually enervating and disintegrating the region.

Since the halves of the XII century the whole Khachen, which was already divided into three princely branches at that time – Nerkin (Inner) Khachen, Haterk (or Central Khachen) and Tsar (or Verin (Upper) Khachen), was involved in the struggle against the Seljuks. As a result of the liberation war of Zakaryan princes at the end of the XII century the central and north-eastern areas of Armenia were liberated including Artsakh and a considerable part of Utik. During that period the principality of Artsakh-Khachen was a part of the liberated North-Eastern Armenia ruled by Zakaryans¹⁹.

But the economic and cultural growth in the liberated territories was inhibited by establishment of Mongol domination in Armenia. In 30-40’s of the XIII century Armenia was seized by the Mongols, and the whole country, includ-

¹⁸ Constantine Porphyrogenitus, About the Ceremonies of the Byzantine court, book II, ch. 48, Byzantine sources, v. 2, Yerevan, 1970, p. 151.

¹⁹ Liberation war of Karabakh in 1988-1994, Encyclopedia, Yerevan, 2004, p. 233.

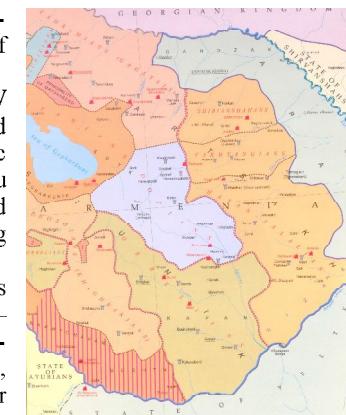
ing Khachen, became the victim of the incursions, swag-robbery and destruction of the Mongols.

The situation got worse in the XIV-XV centuries, when the hordes of Tamerlane and later the hordes of Oghuz Turkic nomadic tribes of Kara-koyunlu and Ak-koyunlu were simply devastating the prosperous and rich settlements of Artsakh and slaughtering the native princes and inhabitants.

In the XV-XVI centuries new forces came to political arena in the Near East – the Ottoman Sultanate and the Sefevide Persia. Being located between those two states, the Armenian Highlands became a scene for Persian-Ottoman fights. As a result Armenia was divided between those two powers for several times. The Eastern Armenia, together with Artsakh went passed Persia.

But, despite that fact, some principalities managed to restore their autonomous existence in the mountainous parts of Armenia, particularly in Artsakh. Those principalities were called “melikdoms” since the period of Sefevide Persia’s domination (XVI century), and their hereditary governor-princes were called “Meliks”*. Those melikdoms were unique administrative-political units, which, recognizing the dominance of Persia, kept their de-facto sovereignty and had own military forces²⁰.

At the end of the XVII century – at the beginning of the XVIII century in Artsakh there were particularly powerful and influential the melikdoms of Giulistan, Jraberd,

The Armenian eastern lands as a part of Zakaryan Armenia

* “Melik” is an Arabian word, which means king. It should be noted that the Persian authorities were enlarging the power of the Armenian Melikdoms using it against the Ottoman Empire.

²⁰ Leo, History of Armenia, v. 3, Yerevan, 1946, p. 499, 500.

Khamsa Union of the Artsakh melikdoms, XVIII

Five melikdoms of Khamsa Union

1. *Giulistan - Melik-Beglarian family*
2. *Jraberd - Melik-Israelian family*
3. *Khachen - Melik Ihasan-Jalalian family*
4. *Varanda - Melik-Shahnazarian family*
5. *Dizak - Melik-Eganian family*

²¹ The same place, p. 746.

Khachen, Varanda and Dizak, which were known by the name of Melikdoms of Khamsa since the first half of the XVIII century, and their country was known as Khamsa or Land of Khamsa (in Arabian khamsa – from the word five). The territory of Khamsa extended «south from the borders of Gandzak up to river Araks, near the bridge Khudafirin»²¹. Currently the Republic of Mountainous Karabakh covers the territory of Khamsa union with some deviations.

The Meliks of Artsakh were seeking to get rid of the yoke of infidels, as for centuries they had had to confront not only the invasions of nomadic tribes, the troops of the Ottoman Empire and vast and often hostilely disposed detachments of neighboring Khans, but also the campaigns of the Persian army. And it is not accidental that at the beginning of the XVIII century it were they, who were heading the liberation struggle of the Armenians against Persia and Ottoman Empire willing to liberate the Motherland from the foreign invaders with the Russian help.

But the Khamsa Melikdom's union was splitted because of internal dissensions. Non-Armenian population masses, which had been transferred from Central and Minor Asia and Kurdistan and settled in the adjacent steppe regions still at the beginning of the XVI century, took

Russian researcher I. Segal also touched upon the territorial coverage of Karabakh “khanate”. According to him, prior to the formation of the Khanate the borders of Karabakh were river Araks in the South, the merging point of Araks and Kur in the east, river Kur in the north and the Karabakh mountains in the west. Karabakh Khanate covered only a part of Karabakh including Jevanshir, Shushi, Jabrayil and a part of Zangezur provinces (uyezds) of Elisabethpol Governorate (guberniya) formed later, in 1967. As for the northern part of Karabakh, it was included in

²² The primary Azerbaijani “source” – Khan’s vizier Mirza Jamal Jevanshir of Karabakh speaks about the origin of Panah: “The family of late Panah Khan originated from Dizak Jevanshir of the tribe Samjalu, one of the branches of Bahmanli tribe, which arrived from Turkestan since ancient times”. **Mirza Jamal Jevanshir of Karabakh.** The history of Karabakh. Baku 1959. ch. III, p. 66.

²³ Leo, The history of Armenia, v. 3, Yerevan 1946, p. 762.

²⁴ Segal Z. I., Elisabethpol Governorate, “Kavkazskiy Vestnik” (Caucasian Messenger), 1902, p. 66.

occasion of the created situation.

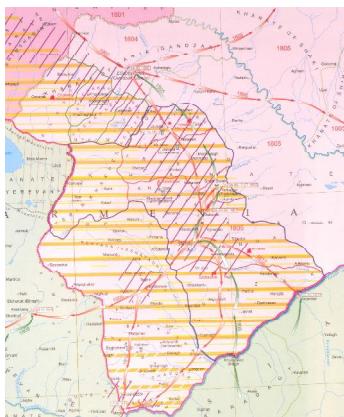
At the II half of the XVIII century, using the internal dissensions among the Meliks of Khamsa, with assistance of Shahnazar II – the Melik of Varanda, the head of the nomadic tribe Sarnjalj²² (Turkic nomads) - Panah penetrated into the mountainous part of Artsakh, settled in Varanda and began to intrigue against the Armenian Meliks. As a result, long-lasting and fierce fights started in the region.

Though Panah couldn’t completely destroy or subjugate the Armenian Meliks, he acquired a certain success.

Leo²³: “It was a time when Panah Khan reached the peak of his fame conquering not only the whole Northern Karabakh, but also the whole Syunik...even to the borders of Nakhijevan. He established Karabakh Khanate out of all these territories”²⁴.

Leo – Arakel Grigor Babakhanian (1860-1932), Armenian historian, writer, publicist, public figure born in Shushi.

Joining of Mountainous Kharabakh and Armenian Gandzak to Russian Empire in 1804-1813

Gandzak Khanate²⁴.

The XVIII-XIX centuries were an eventful period, when the Russian Empire was struggling persistently for conquering the Caucasus and Transcaucasia.

As a result of the 1804-1813 Russo-Persian War Artsakh-Karabakh passed to Russia in 1805 and this fact was fixed by the peace treaty of Giulistan signed between Russia and Persia on October 12, 1813.

By the treaty of Turkmenchay which was signed at the end of the Russo-Persian second war, on 10 (22) February, 1828, Yerevan and Nakhichevan Khanates also passed under the Russian dominion. According to that treaty the Armenians who lived in Persia and who had been forcibly exiled from the Eastern Armenia to Persia since the beginning of the XVII century got an opportunity to return to the homeland. A small part of the Armenians, only a few hundred families, who had emigrated from Persia, domiciled in Karabakh.

Contrary to the expectations of the Armenians and the promise of restoring the Armenian independent statehood on the base of Karabakh melikdoms, the Russian Empire adopted a policy, which was quite unexpected for the Armenians and the autochthonic nations of the region. Firstly the melikdoms were abrogated with the establishment of Russian dominion. Then in order to completely cut the multinational region off from the political and cultural influence of Iran, Russia counted on the local Turks, who were openly competing with the Persians for gaining dom-

²⁵ See more in Sventokhovski T., Russian government, modernized elites and the formation of national identity in Azerbaijan\Azerbaijan and Russia, society and state, M., 2001. (The reference is according to Manasyan A., Ghevondyan A., Mountainous Karabakh: how it has been..., Yerevan, 2010, p. 13).

inance in the region (Russia had an aim to Russianize the Moslem people of the Eastern Transcaucasia after estranging them from the Iranian cultural roots)²⁵. As a result the impostor Turkish Beys got the right from the Russian authorities by various means to rule the Armenian villages of Artsakh, were they carried out any kind of vandalism, robbery and burglary. The local Russian authorities, being bribed by the Turk beys, were silently tolerating the robbery and burglary.

The administrative-territorial policy of Russian Empire also wasn't reassuring.

"Russia ... has done everything to split even the territory of the Eastern Armenia, to alienate its separate parts, so that nothing reminds of their wholeness"²⁶.

In March, 1828 by the decree of Emperor Nicholas I an Armenian Oblast (Province) was formed, which included only the Khanates of Yerevan and Nakhichevan, without Karabakh. According to the Tsarist bill of 1840 the Armenian Oblast was abrogated and a new administrative division was realized in Transcaucasia: **Georgia-Imeretia Governorate** with the center of Tiflis and Caspian Oblast with the center of Shamakhi were formed. A part of the Eastern Armenian territories was included into the **Georgia-Imeretia Governorate**, and some areas, including Karabakh - into the Caspian oblast.

Shushi, general view, the end of the XIX century

²⁶ Ulubabyan B., The history of Artsakh since the beginning to our days, Yerevan, 1994, p. 180.

*Shushi, the building of the Social Assembly,
the end of the XIX century*

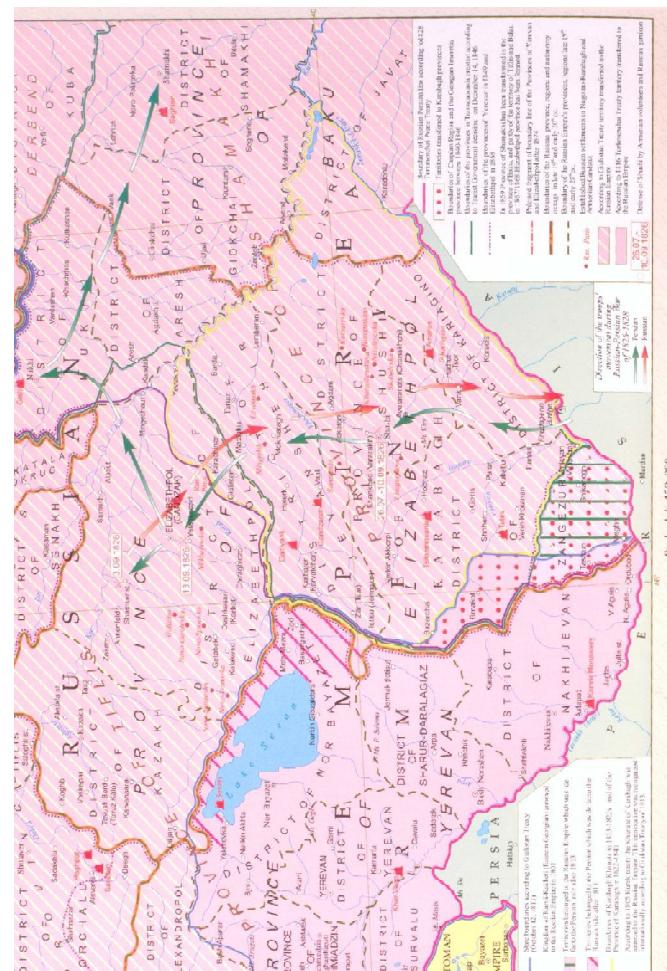
*The Central part of Shushi,
Khandanirantz Theatre*

According to the new decree of December 9, 1867 about the "Reform of the governance of the Caucasian and Transcaucasian region" (began to function since January 1, 1868) Transcaucasia was divided into 5 Governorates – Tiflis, Kutaisi, Yerevan, Baku and Elisabethpol (the Armenian Gandzak was renamed Elisabethpol). A part of the Eastern Armenia's territory was included into the Yerevan Governorate, another part - into the Tiflis Governorate. A considerable part of the Armenian territories, including Zangezur and Karabakh, became a part of the Elisabethpol Governorate²⁷. In fact the whole mountainous part of Karabakh was included in the Elisabethpol Governorate: Giulistan was in the Elisabethpol uyezd, Jraberd – in the Jevanshir uyezd, Varanda and Khachen – in Shushi uyezd and Dizak - in Shushi and Karyagino uyezds. Such an administrative-territorial division with minor changes remained till 1917.

As for the ethnic composition of Artsakh the ancient sources mention that during the reign of the Armenian kings Artaxias and Zariadres (the II century BC) the pop-

²⁷ Nagorno-Karabakh. Historical reference, Yerevan, 1988, p. 16.

²⁸ Strabo, "Geography", XI, XIV, 5.

Mountainous Karabakh and Armenian Gandzak in 1813-1917

ulation of Armenia, including Artsakh, was monolingual that is they all were Armenian speaking²⁸. The medieval historians also testify that Artsakh wasn't only an ethnically Armenian region, but also had its peripheral Artsakh dialect of the Armenian language²⁹. The fact that the region was ethnically Armenian, is also mentioned in medieval Persian sources and in the memoirs of the European travelers³⁰.

The non-Armenian ethnic elements appeared in the lowland regions of Artsakh in the XVI century, from where later, in the second half of the XVIII century they intruded into the region's foothill and mountainous areas, which were populated solely by the Armenians.

Speaking about the events of the second half of the XVIII century, Leo notes: "They (the melikdoms of Khamsa – A. A.) realized that an alien, hostile force invaded into the homogeneous Armeian population of Mountainous Karabakh bringing thralldom and misfortune"³¹.

It should be noted that in order to create a prop for itself Sefevide Persia pursued the policy of transmigrating the nomadic tribes of Shia Moslem faith into the Transcaucasia and particularly into the Lowland Karabakh³² during the whole period of its existence. Besides as a result of the forcible deportation and transmigration of the Armenian population from Gandzak and a number of neighboring regions, organized by Shah-Abbas I at the beginning of the

²⁸ Adontz N., Dionysius Thrax and Armenian Interpreters, Petrograd, 1915, p. 187.

³⁰ To the elucidation of problems ..., pp. 44-45.

³¹ Leo, the mentioned work, p. 757.

³² Babayan D., Karabakh conflict, historical, juridical and other aspects, "21st century, N 1(7), Yerevan. 2005, p. 21.

XVII century, as well as the acceleration of the subsequent process of turning the mentioned areas into territories, where nomads roam by the Turkic and Kurdish tribes, some of those areas (the plains near river Kur and the mountainous part) were almost emptied of the Armenians or desolated at the beginning of the XIX century.

Sefevide Persia's policy of turkifying and changing the ethnic composition of Lowland Karabakh, as well as a number of regions of the northern Artsakh and the north-western Utik, in essence, continued after establishing the Russian domination in the region. It is certified also by administrative-territorial recarvings of the region made by the Russian Empire during the XIX century. As a rule those recarvings were made without taking into consideration the national, ethnic composition and territorial belonging of certain regions. Moreover, it's quite obvious from the very example of Elisabethpol Governorate, that the Tsarist authorities recarved the regions of Mountainous Karabakh exclusively or predominantly populated by the Armenians and unifying them with the neighboring regions more densely populated by the Moslems, formed completely new administrative units – uyezds, in none of which the Armenians were predominant majority.

As a result of such administrative-territorial redistributions the newly formed governorates and uyezds got quite a different ethnic picture and had mixed and variegated national composition, basically with predominant Moslem population.

Parallel to this policy Russia silently tolerated and sometimes even assisted the

The bodies of the murdered Armenians, 1905.

Transcaucasian Turks (during the tsarist rule they were called Caucasian Tatars, since 1937 - Azerbaijanis) in depopulating the Armenian villages, capturing and misappropriating them afterwards. So only during the Armenian-Tatarian clashes in 1905-1907 instigated by the Empire's special services a lot of Armenian villages were burnt and depopulated in Karvatchar and Kashatagh regions of Artsakh³³.

However, the non-Armenian masses have always been minority especially among the population of the mountainous part of Karabakh. The fact that the mountainous part of Karabakh was predominantly Armenian populated is certified by Russian, Turkish and Georgian sources of the XVIII-XIX centuries³⁴.

There are some data about the population of Artsakh at the beginning of the XX century in the bulletin of the Artsakh Diocese of the Armenian Apostolic Church. According to the bulletin of 1900 the Armenian Diocese of Artsakh had 157.240 parishioners³⁵ and according to the bulletin of 1912 – 206.768 parishioners³⁶.

*"Caucasian Calendar"
1917*

There are statistical data about the population of Caucasus and also about the Artsakhian Armenians in "Caucasian Calendar"³⁷. According to the data of 1916 Elisabethpol Governorate had 418.859 Armenians, the majority of which, about 273.000 people lived in the mountainous part of Karabakh, which was included in the Governorate (in Shushi uyezd – 99.000 people, in Jevanshir uyezd –

³³ Manasyan A., Ghevondyan A., the mentioned work, p. 15.

³⁴ To the elucidation of problems ... pp. 45-46.

³⁵ "Ararat", Ejmiatsin, 1902, N 2 (February), p. 143.

³⁶ "Ararat", Ejmiatsin, 1914, N 7 (July), p. 637, N 8 (August), pp. 712-715.

* "Kavkazskiy Kalendar" (Caucasian calendar) – one of the most valuable directory publications of prerevolutionary Caucasus. It was published in Tiflis, under the General governing of the Caucasian governor-general, yearly since 1845 to 1917. It includes statistical, informative and address data about the whole Caucasian region.

³⁷ "Kavkazskiy Kalendar" for 1917, Tiflis, 1916, p. 190, 191, 194, 195.

about 22.000 people, in Karyagino uyezd – about 22.000 people, in Elisabethpol uyezd – about 69.000 people and in Ghazakh uyezd – about 62.000 people)³⁸. It should be noted that according to those data the Armenians were about the 32.8% of the governorate's whole population, while the Moslems were 61.4% (Tsarist authorities united all the nations and nationalities of the region professing Islam (the Transcaucasian Turks (Caucasian Tatars), the autochthonous Talishes, Lezgians, Tats, etc) under the collective name "Moslems – мусульмане")³⁹. Such an ethnic and demographic picture of the region was the result of Tsarist Russia's administrative policy and territorial carvings.

There is noteworthy information about the Armenian population of Artsakh in the data⁴⁰ related to 1917 given to the British military mission in Tiflis by the Armenian side. According to those data the mountainous part of Karabakh had about 240.000 Armenian population.

British archives also give trustworthy data about the population of Transcaucasia, including Karabakh. According to the British statistics of 1917 "Armenian Karabakh", that is the mountainous part of Karabakh (consisted partly of Ghazakh, Elisabethpol, Shushi, Jevanshir and Karyagino uyezds) covered about 13.850 square km area and had about 255.000 Armenian population (in Ghazakh uyezd – about 61.000 people, in Shushi uyezd – about 98.000 people, in Jevanshir uyezd – about 22.000 people, in Karyagino uyezd – about 22.000 people, in Elisabethpol uyezd – 52.000 people). The Armenians were the 75.46% of the population in the mentioned areas, the Moslems (about

³⁸ The same place, pp. 190-197.

³⁹ Gharibyan A., "On the national composition of Artsakh's population (according to the data of 1917)", Oriental collection, v. 5, Yerevan, 2004, pp. 104-109.

⁴⁰ Armenia. Political and Ethnic Boundaries 1878-1948, London, Ed. Anita L. P. Burdett, 1998, p. 477, 479, 488.

72,500 people) were about 21.45%⁴⁰.

Finally the fact that Artsakh-Karabakh has always been the indivisible part of the Armenian land and has been Armenian populated, is corroborated also by thousands of historic-cultural monuments, the most of which exist up to now. In Artsakh there is no medieval Moslem shrine, no inscription which would certify that non-Armenian ethnic masses had lived there in that period or even earlier.

With this political, administrative and ethnic picture Karabakh entered 1917, which would be the beginning of a new era in the history of the region.

ARTSAKH FROM INDEPENDENCE TO HISTORICAL INJUSTICE. 1917-1923

February Bourgeois Democratic Revolution, which took place in Russia in 1917, overthrew the **Romanov dynasty's 300-year-old** reign. The wave of revolution, which passed through the whole territory of the Empire, had wide resonance also in Transcaucasia. The newly established temporary government entirely changed the former governmental system of Transcaucasia. The Caucasus Viceroyalty* was abolished and "The Special Transcaucasian Committee" (Особый Закавказский Комитет) was formed on March 9, 1917. By the instruction of the latter provincial, urban and rural Executive Committees were established in the region.

Executive bodies of local authorities were established also in Karabakh. On March 13, 1917 Karabakh Executive Committee was formed, which was to provide the vital activity of the region. Social-political life of the region became more active, Councils of deputies of workers, peasants and soldiers were also formed in Karabakh.

But initially the work of all those Committees and Councils faced serious obstacles. Firstly, the national composition of those Committees and Councils wasn't homogeneous and their aims also weren't the same. Besides, while the Armenians wanted to have possibly normal and peaceful relations with the neighboring Moslem population, the Turkish chauvinistic elements strove to drive a

---

* Special body of administrative-territorial management in the Russian Empire.

wedge between them and to provoke interethnic clashes. Because of hard economic conditions of the region, frequent closure of Shushi-Yevlakh road by the Transcaucasian Turks, the sharpening problem of food supply of the population, anarchy and the spreading banditry and plunder the situation of the region was getting worse day by day. In such conditions Karabakh Executive Committee was, in essence, unable to solve the problems of the region.

October Socialist Revolution (1917) changed the political situation in the entire country. It was hard time for Transcaucasia, including Armenia. On November 15, 1917 the three nations of Transcaucasia – the Armenians, the Georgians and the Transcaucasian Turks formed a new governmental body – the Transcaucasian Commissariat on the principle of national party representation. But here also there was mutual distrust and enmity because of national-territorial serious controversies and political contradictory positions.

The created situation became more alarming because the Russian troops began to abandon the Caucasian front since November, 1917. The Turkish army was pursuing the retreating Russian troops. In January, 1918 the escape of the Russian soldiers got terrifying dimensions. It should be also noted that in that period the Transcaucasian Sejm*, which united the Transcaucasian nations, had neither real power nor any wish (the Caucasian Tatars and the Georgians led Turkish-oriented policy) to resist the external enemies, in this case - Turkey.

In such a situation the fate of the Armenians of the Eastern Armenia was in a real danger. In that period there was virtually anarchy in Artsakh-Karabakh: the Russian

* Transcaucasian Sejm – representative and legislative body of state power in Transcaucasia convened by the Transcaucasian Commissariat in Tiflis, February 10 (23), 1918.

military units of the region had withdrawn, Karabakh was in a blockade and the problem of food supply was increasing day by day. The situation became more unbearable because of the Tatar gangs, who being armed by the weapons and ammunition captured from the Russian withdrawing army and being inspired by the success of the Turks in the Caucasian front attacked the Armenian population in different parts of Karabakh, instigated Armenian-Tatar bloody fights.

At the end of December, 1917 "The temporary Council of the Armenian Revolutionary parties and organizations in Karabakh" was formed in Shushi (later it was renamed "Interparty Bureau"), which was to coordinate the legislative and executive authorities of the region and function till the pan-Armenian congress was convened in Karabakh. In order to keep peaceful relations with the neighboring Moslems "The Armenian-Tatar Committee" was formed in Shushi, which was to act instead of the Provincial Executive Council⁴¹. Despite of some positive steps the newly formed bodies couldn't change the hard situation of the region.

The continuous blockade, the problem of food supply and the attacks and plunder of the population by the Turkish-Tatar bands kept the whole region in tension. It was urgent to organize and strengthen the self-defense of Karabakh people. The Armenians of Karabakh had to rely on their own forces only. They also hoped that the "Shushi" regiment composed of the Artsakhyan soldiers from the Russian army would come to Karabakh, but its arrival was being delayed for various reasons.

The hasty retreat of the Russian troops created favorable conditions for realization of the pan-Turkic long-range goals. In 1918 the Turkish army started a wide-front

⁴¹ Ishkhanyan E., Mountainous Karabakh in 1917-1920, Yerevan, 1999, pp. 81-84.

attack in order to capture the whole Transcaucasia. The Turks forced to accelerate the secession and complete alienation of Transcaucasia from Russia, which would make it easy to realize their plans. On April 9 (22), 1918 under the Turkish pressure the Transcaucasian Sejm announced about the independence of Transcaucasia and its secession from Russia. The Transcaucasian Democratic Federative Republic was established, which, however, didn't exist long and was collapsed on May 26.

At the end of May, 1918 three republics declared their independence in Transcaucasia: the Republic of Georgia – on May 26, the Republic of Azerbaijan – on May 27 and the Republic of Armenia – on May 28. But if in the case of Armenia and Georgia we may assert that they were restoring their state independence, as both of them had centuries-old history of statehood, then an “Azerbaijan state” appeared in the historical arena for the first time. It should be also noted that Azerbaijan (Azerbaijan Democratic Republic - ADR) was self-declared and the Musavat* government was established in Gandzak, not in Baku – the proclaimed capital of the republic, as the political legal authority of Baku was Baku Commune, largely supported by the Armenians.

As for the name of the State, the name “Azerbaijan” wasn't chosen accidentally. That name had nothing in common with the proclaimed territory of the newly created state. Those territories had never been called Azerbaijan in history. “Atropatene-Azerbaijan” was the name of the Persian province located to the south from Araks river about which there are a lot of mentions in the antique and medieval sources⁴². That fact is evidenced also by numerous maps from the ancient period (see the maps at the end

* Musavats – members of the Azerbaijani nationalist party “Musavat” (“Equality”), arisen in 1911 in Baku and based on the ideas of pan-Islamism and pan-Turkism.

⁴² Galichian R., The invention of history: Azerbaijan, Armenia and the showcasing of imagination, London, Yerevan, 2009, pp. 9-19.

Ibn Hawqal's map of Armenia, Azerbaijan and Arran (Albania), which shows their relative positions. Arran is north of the Araks and Kura rivers, while Azerbaijan is south of the Araks river. From Ibn Hawqal's *Surath ul-Ardh*, BNF Paris, MS Arabe 2214, p. 58, 1145 A.

of the book). The choice and misappropriation of the name “Azerbaijan” for the newly created republic had a long-range goal – to legitimize the Turkish pretensions towards the historical northern part of Iran – Atropatene-Azerbaijan⁴³. Besides, the very name of the state gave birth to a new “nation” called Azerbaijani in 1930s.

Initially territorial serious disagreements arose among the newly created Transcaucasian Republics. The Democratic Republic of Azerbaijan, established on the Turkish initiative, raised territorial pretensions towards the all regions of bordering states, which had Moslem population. In particular Azerbaijan announced about its right towards the Eastern Transcaucasia and the whole Elisabethpol Governorate, including Karabakh and Zangezur despite the fact that those territories were out of its control.

“The Armenians were the national support of the authorities in Baku and Shushi till the Turkish military intervention, and it is naturally, that in 1918-1920 the ethno-political conflict between the Armenians and Caucasian Tatars - the two main communities of the Eastern Transcaucasia, was actually on the national - state status of the whole region. It means that Karabakh conflict hadn't existed until the Turkish intervention. There was an ethno-political conflict between the Caucasian Tatars and the Armenians on the national-state structure of the entire Eastern Transcaucasia. The correlation of ethno-political forces in the Eastern Transcaucasia in 1917 excluded the formation of the national state of the Caucasian Tatars there, if there wasn't the foreign interference”⁴⁴.

⁴³ Bartold V., Works on the history of Caucasus and Eastern Europe, Moscow, 1963, v. 2, p. 1, p. 703.

⁴⁴ Manasyan A., Ghevondyan A., Mountainous Karabakh.... The mentioned work, p. 18.

In June, 1918 the negotiations between the Armenian and Moslem national councils showed, that the Azerbaijani side, without even having control over the Armenian regions, was ready to “give” Karabakh the status of “free canton” within Azerbaijan at best, while the Armenian side insisted on the unification of Karabakh to Armenia⁴⁵. This is where the Karabakh problem in modern perception comes from.

Unlike the government of the Republic of Armenia, which was trying to solve the issue of Karabakh purely in diplomatic way and expected that the unification of Karabakh with the RA would be fixed by the Constantinople (subsequently Paris) Peace Conference, and that's why it was trying to abstain from active actions, the Musavat Government of Azerbaijan immediately attempted to seize Karabakh trying to occupy it until the decision of the Conference.

The occupation of Karabakh was not a simple issue for Azerbaijan and its protector Turkey: it was the main goal on the way of the Pan-Turkish aspirations.

“The Ottoman Turkey and the newly created Azerbaijan should have united becoming a great Turkish state – the axis of the huge area from the Balkans to Middle Asia. In this case Armenia was exactly on the way connecting Turkey and Azerbaijan... After the defeat at Sardarapat and the Batumi Conference the Turks probably thought that it would be impossible for them to liquidate

⁴⁵ Ghazanchyan R., To the prehistory of self-determination of Mountainous Karabakh, Moscow, 1997, p. 7, 8, Mountainous Karabakh in 1918-1923 (collection of documents and materials), Yerevan, 1992, p. 16.

*The conciliation commission,
Karabakh, 1918*

*the Armenians of their way at once and completely, and that it was necessary to be satisfied temporarily with opening a corridor, which was the zone of Nakchijevan-Zangezur-Artsakh*⁴⁶.

*Yeghishe Ishkhanyan,
The first president of
the government of
Mountainous
Karabakh, 1918-1919*

In those days it was already clear that the Government of Azerbaijan and the Turkish regular army in Gandzak headed by Nuri Pasha*, were seriously planning to annex Artsakh to Azerbaijan as soon as possible. It was also clear that the Republic of Armenia, which wasn't still recovered from the Armenian Genocide and the consequences of the war and had also other internal and external problems, didn't temporarily have any opportunity to take the population of Karabakh under its protection.

In such a situation on July 22, 1918 the first congress of the plenipotentiaries of Karabakh population was convened in Shushi. The congress declared Artsakh-Karabakh as an independent administrative-political unit and elected the National Council and the Government of Karabakh.

In the declaration of Karabakh People's Government, adopted on July 24, it was said: *"With healthy instinct peculiar to the nation the Armenian population of Karabakh have decided not to wait for the arrival of the brotherly force, which was to set them free from the chains... In this way we can realize one of the grandiose ideas of the Russian Revolution – the realization of the right of nations to self-determination"*⁴⁷.

The government of Mountainous Karabakh started to act immediately, as well as it undertook the establishment

⁴⁶ Ulubayan B., The Survival Struggle of Artsakh, v. 1, Yerevan, 1993, p. 23, 24.

* Nuri Pasha Killigil (1881-1949) - Turkish military leader, commander of the Caucasian Islamic army, the step-brother of the military minister of the Ottoman Empire – Enver Pasha – one of the main organizers and executioners of the Armenian genocide in 1915.

⁴⁷ Mountainous Karabakh in 1918-1923, p. 14.

of local authorities. Thus, with the creation of Karabakh People's Government the formation process of the Armenian independent power of Karabakh ended, and since 1920 Karabakh functioned as an independent administrative-political unit with all the necessary attributes of sovereignty. Of course, this was a temporary step, until it would be possible to reunify Karabakh with its Motherland. Nevertheless, Azerbaijan had no intention to abandon its plan of seizing Karabakh.

But firstly the newly created Azerbaijani state had to establish itself. Because of the absence of sufficient political, military and economic potential, it was simply impossible for Azerbaijan to do it alone. The Democratic Republic of Azerbaijan would never be established as a state if Turkey did not intervene and incurse into Transcaucasia.

On September 15, 1918, after three months of fierce battles, the Turkish regular army occupied Baku, overthrew the Baku Commune, and after the massacre of more than 30.000 Armenian population of the city (it was, in essence, the continuation of the Armenian Genocide in the Eastern Armenia), they handed the authority to the Azerbaijani Musavat Government. Here is how on the Turkish bayonets the Republic of Azerbaijan was established.

*The defence of Baku
from the Turk-Tatars,
Armenian volunteers,
1918*

*The entrance of the
Turkish army to Baku.
15.09.1918*

"As a result of Turkey's military intervention the illegitimately appeared Democratic Republic of Azerbaijan (ADR) became a reality. It

The Armenian massacres in Baku, 1918.

merous Armenian villages on their way. It should be noted that in 1918-1920's the Turk-Tatars slaughtered more than 70.186 people in Geokchay, Shamakhi, Ghuba, Baku, Lenkoran and Jevat uyezds, the 48.673 of which were slaughtered in Baku⁴⁹.

The efforts of the Turkish command to subdue Karabakh to Azerbaijan in "peaceful" way had no success. Despite the threats of the Turkish command, blockade and the hard situation in the region the local self-defense forces had firmly decided to keep their fatherland inaccessible. The second (September 8-10) and the third (September 18-22) Congresses of the Armenians of Artsakh categorically refused to lay down arms, obey Azerbaijan and recognize its authority⁵⁰. As Turk-Tatars couldn't reach their goal in that way, their united forces invaded Mountainous Karabakh on September 22. On September 24 the Turkish military forces entered Shushi. In spite of that Artsakh didn't give in and continued to struggle against the enemy.

⁴⁸ Manasyan A., Karabakh conflict: key concepts and chronicle, Yerevan, 2005, p. 86.

⁴⁹ NAA, f. 149, l. 1, c. 46, pp. 2-8, c. 133, p. 19, also f. 57, l. 3, c. 512, pp. 1-2, f. 409, l. 1, c. 2634, pp. 1-2. The reference is according to Stepanyan G., The massacres of the Armenians and the self-defensive battles in Baku governorate in 1918-1920, Historical-Philological Journal, N 3, 2008, p. 46, 47.

⁵⁰ Ishkhanian E., the mentioned work, p. 200, 201, 211, Simonyan H., The Time of Andranik, book 2, Yerevan, 1996, pp. 384-386.

*was the first pre-Cyprus experience of creating new Turkish states on the foreign ethnic territories through military intervention and annihilation of non-Turkic population*⁵¹.

After the successful military intervention in Transcaucasia and seizure of Baku the Turkish troops moved to Artsakh incinerating nu-

In Autumn, 1918 it became known that the German alignment, including Turkey, suffered a defeat in the World War I. The Armistice of Moudros concluded on October 30 forced Turkey to withdraw its army from Transcaucasia and also from Karabakh. After the departure of the Turks the British troops took their place.

Contrary to the expectations of the Armenians, entering Artsakh the British command initially took a biased position supporting the Turk-Musavats. Such a position of the British wasn't accidental at all.

*"The British took into account the military-strategic importance of Azerbaijan, especially its natural resources and first of all the oil. Openly taking Azerbaijan's side, England started to support also its annexationist goals towards Armenia and the Armenian people"*⁵².

Supporting the pretensions of Azerbaijan and being totally indifferent towards the fate of the population of Artsakh, the British demanded from them to recognize the hegemony of Azerbaijan and to obey it. The development of events in Karabakh showed that the assurances of the British as if the territorial problems would be solved at Paris Peace Conference and that the use force "*would seriously affect the issue of the Armenians, when it was discussed at the Peace Conference*"⁵², were mere words. Believing the assurances of the British Andranik*, who was in Zangezur, stopped his military campaign to Karabakh, while the Azerbaijanis continued to commit violences

⁵¹ Simonyan H., the mentioned work, pp. 468, 469.

⁵² The same place, p. 460.

* Andranik Ozanyan (1865-1927) – Military Commander, one of the leaders of the Armenian national liberation movement at the end of the XIX century – at the beginning of the XX century, national hero of the Armenian people.

being encouraged by the indifference and connivance of the British.

The situation in the region got worse when on January 15, 1919 the Government of Azerbaijan, with the consent and support of the British, formed a temporary General-Governorate from Zangezur, Shushi, Jevanshir and Jabrayil uyezds and appointed Khosrov bek Sultanov as a General Governor. The latter was Kurdish in nationality and was a furious anti-Armenian. Enjoying the full support of the British Sultanov intended to conquer Karabakh and subjugate it to Azerbaijan.

The population of Artsakh initially refused to recognize the General-Governor of Sultanov, moreover, they demanded from the British mission to “*drive out both Sultanov and the Azerbaijani army from Karabakh*”⁵³. But the British command ignored them and together with the Musavats continued to demand from the people of Karabakh to obey Sultanov, which meant to recognize the hegemony of Azerbaijan.

“I warn that any excess against Azerbaijan and its General-Governor is an act against England. We are so powerful that can force you to subjugate”⁵⁴, - said the Colonel of the British mission D. Shatelwort at the meeting in Baku with the Chairman of the National Council of Karabakh A. Shahnazaryan and the Mayor of Shushi G. Melik-Shahnazaryan.

Nevertheless the Armenians of Karabakh were firm. The 4th (February 10-20) and the 5th (April 23-29) Congresses of the plenipotentiaries of Karabakh population

⁵³ Ishkhanyan E., the mentioned work, p. 336.

⁵⁴ “Herald of the Armenian archives”, 1989, N 1, pp. 97-101, Mountainous Karabakh in 1918-1923, pp. 135-139.

strongly rejected to recognize the authority of Azerbaijan announcing once more that the region was the inseparable part of the independent Republic of Armenia.

“From the viewpoint of the self-determination of peoples, - it was said in the resolution of the 4th Congress, - the Armenian population of Karabakh respects the right of self-determination of the neighboring people, and at the same time it strongly protests against the attempts of the Azerbaijani government to violate this principle towards the Armenian Karabakh, which has never recognized and will not ever recognize the authority of Azerbaijan”⁵⁵.

The resolution of the 5th Congress stated: «The political, historical, cultural-legal and especially economic terms of the Karabakh Armenians can never be a basis for imposing the Armenian people to accept even a temporarily administrative form of the Azerbaijani authority.

On these grounds the 5th Congress of the Armenians of Karabakh finds it impossible to accept the administrative form which has any connection with Azerbaijan»⁵⁶.

As the authorities of Azerbaijan couldn't capture Karabakh through threats and ultimatums, they turned to drastic actions. Since the halves of July, 1919 Azerbaijan started to concentrate new forces in the frontier regions of Karabakh destroying the Armenian villages⁵⁷. As a result, Karabakh appeared in a very hard situation: the blockade, social-economic hard situation, starvation and the diseases on the one hand and the invasions, destructions, violence and the massacres of the Armenians by the Turk-Tatars on the other hand. In such a situation the population of Artsakh, not receiving substantial assistance from the Republic of Armenia and not having sufficient forces and re-

⁵⁵ Mountainous Karabakh in 1918-1923, p. 79, 80.

⁵⁶ Mountainous Karabakh in 1918-1923, pp. 162-164.

⁵⁷ “Kavkazskoe Slovo” (Caucasian word), 01.08.1919, 10.08.1919: Tumyan H., the events in Mountainous Karabakh in 1917-1920, Khorhrdayin Karabakh (Soviet Karabakh), 10.11.1989.

sources to protect the region from the enemy, had to find a way out of the situation alone.

Adopting the policy of subjugating Artsakh by all means, Sultanov was intensifying the pressures over the Armenians of Artsakh more and more. In those days the plenipotentiaries of Karabakh population were preparing for the 7th Congress to find a way out of the created hard situation. The Congress was convened in the village Shosh, in Varanda (one of the regions of Artsakh) on August 13, 1919. The next day, on August 14 Sultanov gave an ultimatum to the Congress demanding to accept the agreement worked out by Baku in 48 hours; otherwise he threatened to apply to the force of arms. At the same time, in order to put more pressure upon the Armenians, **the muzzles** of the cannons in Shushi were directed to the Armenian district of the city and the village Shosh by Sultanov's order⁵⁸. **In the created situation, in order to avoid bloodshed and with the hope that Karabakh issue would finally be solved at Paris Peace Conference, the Commission elected by the Congress was forced to sign a temporary agreement with the Government of Azerbaijan on August 22⁵⁹.**

According to the agreement «the mountainous part of Karabakh, namely Shushi, Jevanshir and Jabrayil uyezds (Dizak, Varanda, Khachen and Jraberd) populated by the Armenians temporarily considered itself within the Republic of Azerbaijan»⁶⁰ until the issue was finally solved at the Paris Conference. It was fixed in the agreement that the leadership of the Armenian regions must be appointed from the Armenians, a Council of the Armenians and Moslems would be established adjacent to the General-Governorate of Karabakh, and only by the consent of the

⁵⁸ "Kavkazskoe Slovo", 28.08.1919.

⁵⁹ NAA, f. 57, l. 5, c. 202, pp. 3-4. Mountainous Karabakh in 1918-1923, pp. 323-327.

⁶⁰ The same place.

Council it would be possible to move the military units in the Armenian districts and so on.

However, the August temporary agreement provided only a brief calm for the Armenians of Artsakh. A member of Karabakh National Council H. Tumyan wrote in his memoirs⁶¹: "*It took a month to be clear that this "agreement" is only a sheet of paper for Azerbaijan*". The temporary agreement wasn't enough for Azerbaijan: it didn't reject the intention of finally subjugating Karabakh and continued its annexationist and slaughtering policy.

Azerbaijan concentrated a great number of forces in Karabakh strengthening its positions in the important strategic places of the region and at the same time trying to disarm the people. In such a situation the Armenians of Artsakh had nothing else to do, but organizing a self-defense. At the beginning of March, 1920 the "Ashkhatavor" published in Tiflis wrote that it wasn't necessary to be a prophet to understand that "Karabakh is on the eve of bloody carnages, as it is beyond doubt that the indigenous Armenians will never agree to be a victim of the Turkish yataghan"⁶². On the other hand it was also clear that Azerbaijan in its turn wasn't going to give up its annexationist plans.

The bloody events didn't make wait long. On March 22 Azerbaijan started a large-scale attack on Karabakh meeting a serious resistance by the Armenian self-defense forces⁶³. In March 1920 the most tragic events took place in Shushi. On March 23 the Musavat Army, headed by Sultanov, organized the slaughter of the Armenian population of Shushi. The Moslem mob, possessed by blood lust and thirst for plunder, ruthlessly exterminated, burnt, destroyed and plundered the Armenian part of the city for

⁶¹ Tumyan H., The events..., Khorhrdayin Karavakh, 10.11.1989.

⁶² Ashkhatavor (Tiflis), 05.03.1920.

⁶³ Tumyan H., The events..., Khorhrdayin Karabakh, 11.11.1989.

three days. About 8000 Armenians were slaughtered out of the 23 thousand Armenian population of Shushi⁶⁴, the others found refuge in other parts of Artsakh. During March 23-26, 1920 the Armenian part of Shushi was wholly incinerated and completely destroyed.

Z. Melik-Shahnazaryan, who took part in the military actions in Karabakh, mentions in his memoirs, that Baku intended to finally solve the problems of Karabakh in spring, 1920 in order to confront afterwards the invasion of the Soviet Red army in the region, and in case if the latter won, deserted Karabakh would be in their hands anyway⁶⁵. Though the Musavats failed to completely break the resistance of Artsakh population, as a result of the massacre in Shushi the Armenian population of that ancient Armenian city – the spiritual-cultural and economic important center in Transcaucasia, was exterminated.

The military actions and ferocities of Azerbaijan towards Artsakh-Karabakh served as a basis for the Armenians of Artsakh to denounce the agreement signed in August. The 9th Congress of the plenipotentiaries of Karabakh population convened on April 25, 1920, acting on the premise that the temporary agreement with the Government of Azerbaijan had been breached by the assaults of the Azerbaijani troops on the Armenian population of Shushi and the villages, denounced the temporary agreement and declared the unification of Mountainous Karabakh with the Republic of Armenia as its inseparable part. In this way the people of Artsakh stated once more the fact that they found it impossible to be within Azerbaijan, and only with their **Motherland** and within it they could ensure normal vital activity.

The events of 1918-1920 showed that the Turkish-Musavat tandem failed to break the resistance of the Ar-

⁶⁴ Mountainous Karabakh in 1918-1923, p. 416.

⁶⁵ Melik-Shahnazarov Z., Notes of a Karabakh soldier, Yerevan, 1995, p. 46.

menians in Karabakh, otherwise the Turkish plan of extermination of the Armenians would be successfully implemented in that Armenian region too, and the Karabakh issue, as such, wouldn't simply exist with the logic "there is no person, there is not a problem".

*"...Having neither political, administrative, economic control and nor any historical right over Mountainous Karabakh the Republic of Musavat Azerbaijan, which became the political instrument of pan-Turkism, made absolutely groundless territorial claims demanding from the international community to recognize its sovereignty also in Mountainous Karabakh"*⁶⁶.

It was clear from its map of territorial claims to the League of Nations (see the maps, pp. 52, 53) that Azerbaijan pretended to have the 60 percent of the territory of Transcaucasia in the boundaries of prewar Russian Empire, including Artsakh and Zangezur, even Kars oblast. But on November 20, 1920 the League of Nations refused Azerbaijan's application to join the organization. The reason for the refusal was one – besides the fact that the Azerbaijani government was not stable, it had territorial controversies with the neighboring states, particularly with Armenia, and its sovereignty didn't extend to the territories it pretended to⁶⁷.

Though the League of Nations recognized Azerbaijan's sovereignty neither over Mountainous Karabakh, nor

⁶⁶ Manasyan A., Ghevondyan A., the mentioned work, p. 25.

⁶⁷ League of Nations. The Records of the First Assembly. Meetings of the Committees II. Geneva 1920; p. 173, 174. See in details about the League of Nations and the Armenian-Azerbaijani territorial controversies – Barseghov Y., Mountainous Karabakh in international law and world politics, v. 1, 2008, Moscow, p. 574, v. 2, 2009, Moscow, pp. 196-199.

over other Armenian regions, however, those territories were recognized as controversial because of the pretensions of the Baku authorities.

The created political situation was drastically changed by the entry of Soviet forces in the region. On April 28, 1920 the 11th Red army of Soviet Russia entered Baku, abolished the Democratic Republic of Azerbaijan established by the Turkish army and founded a new – Soviet Azerbaijan. Thus the Democratic Republic of Azerbaijan left the historical arena not being de jure recognized by the League of Nations and without having recognized borders.

In that period the Soviet authorities didn't find it possible to found the national state of the local Turks – Caucasian Tatars in the Eastern Transcaucasia. The region was the common homeland of numerous autochthonous nations – the Armenians, the Talishes, the Lezgians, the Tats, the Udi people, etc, and Baku didn't have a Turkish-Tatar appearance even after the massacres by the Turkish troops. In order to solve the national issue it was needed a new model in the face of international, nonnational Azerbaijan, which would be an example of socialist friendship and brotherhood of nations for the whole soviet area, as well as a platform for spreading the “Red revolution” to the east.

“First of all the Iranian Azerbaijan was under the breech-sight, and in that context it becomes clear why the Bolsheviks, following the Turks, left the name of the new republic Azerbaijan. The Bolsheviks took from the Turks the idea of “Great Azerbaijan” in order to realize it “in the red version”. The alienation of the huge territories in favor of the Soviet Socialist Republic of Azerbaijan in another form wouldn't have “a reasonable explanation””⁶⁸.

⁶⁸ Manasyan A., Ghevondyan A., the mentioned work, p. 29.

The events that took place after the socialization of Azerbaijan showed that irrespective of the Bolshevik plans, Soviet Azerbaijan intended to seize Karabakh, Zangezur and Nakhijevan this time with the support of the Soviet Red army and finally to establish a **terrestrial** link between Turkey and Azerbaijan. It should be noted that Soviet Azerbaijan led nearly the same policy of conquering Karabakh, as Musavat Azerbaijan. The violence, willfulness, slaughters and destruction which began the Musavats, were carried out by the communist leaders of Azerbaijan with the same cruelty.

In those days it was also clear that the socialization of Karabakh was an issue of several days. On May 26 the 10th Congress of the plenipotentiaries of Karabakh population was convened, which declared Nagorno-Karabakh as Soviet.

On August 10, 1920 an agreement was signed between the Russian Soviet Federative Socialist Republic and the Republic of Armenia, according to which the Soviet troops occupied “*the controversial areas - Karabakh, Zangezur and Nakhijevan*”. The agreement also confirmed that “*The occupation of the controversial territories by the Soviet troops doesn't prejudge the issue on the rights of the Republic of Armenia or the Soviet Socialist Republic of Azerbaijan over those territories*”⁶⁹. It was also said in the agreement that by the temporary occupation the Russian Soviet Federative Socialist Republic wanted to create favorable conditions to solve the territorial controversies between Armenia and Azerbaijan in a peaceful way on the basis which would be confirmed in near future by the peace treaty between the Republic of Armenia and the Russian Soviet Federative Socialist Re-

⁶⁹ “Herald of the Armenian archives”, 1967, N 3, p. 46, Mountainous Karabakh in 1918-1923, p. 574, 575.

public. This agreement, in essence, was a step by the Soviet authorities to put pressure upon the authorities of the Republic of Armenia and to direct them to the adoption of Soviet power. In this occasion it must be particularly emphasized that unlike Baku the Government of Soviet Russia didn't consider the Armenian territories (so called "controversial" territories) to be Azerbaijani, otherwise it would solve the issue in favor of the allied Azerbaijan at that very period, especially as because Armenia wasn't socialized at that time.

On November 30, 1920 in connection with the proclamation of Soviet power in Armenia the Revolutionary Committee of Azerbaijan sent a congratulatory telegram to the Revolutionary Committee of Armenia, in which the boundary controversies between Armenia and Azerbaijan announced nullified and Mountainous Karabakh, Zangezur and Nakhijevan were recognized as an inalienable part of Soviet Armenia.

"The greeting of the Revolutionary Committee of Azerbaijan

Everyone, everyone, everyone...

Announce to the Armenian nation on behalf of the Soviet Socialist Republic of Azerbaijan the following decision of the Revolutionary Committee of Azerbaijan, made on November 30:

«The workers' and peasants' government of Azerbaijan, receiving the happy news of declaring Armenia as a Soviet Socialist Republic on behalf of the insurgent peasants, welcomes the victory of the brotherly people. The boundary controversies between Armenia and Azerbaijan are announced to be nullified from today. Mountainous Karabakh, Zangezur and Nakhijevan are considered to be a part of the Socialist Republic of Armenia.

Long live the brotherhood and unity of the workers and peasants of the Soviet Armenia and Azerbaijan!

*Chairman of the Soviet Revolutionary Committee of Azerbaijan
Narimanov*

*People's Commissar of foreign affairs
Huseynov*⁷⁰.

On December 1, 1920 the solemn meeting of Baku Council took place, where N. Narimanov proclaimed the declaration of the Revolutionary Committee of Azerbaijan containing the decisions made on the eve and written in the telegram sent to Armenia⁷¹. It should be noted that there are two versions of the declaration's text. According to one version (primarily archival documents) the Revolutionary Committee announced Mountainous Karabakh (as well as Zangezur and Nakhijevan) as an inseparable part of Armenia, according to the other version (it's about the modified version of the declaration published in Baku press) - the working peasantry of Mountainous Karabakh were given the complete right to self-determination⁷². In this issue the Armenian historiography is unanimous: the above-mentioned second version of the declaration is a result of the Azerbaijani falsification: on November 30 N. Narimanov, reporting about the decision of the Revolutionary Committee of Azerbaijan to recognize Mountainous Karabakh, Zangezur and Nakhijevan as the inseparable parts of Armenia, on December 1 reading it as a declaration at the meeting of Baku Council, on December 2

⁷⁰ Communist (Yerevan), 07.12. 1920, trans. from the Armenian.

⁷¹ Mountainous Karabakh in 1918-1923, pp. 604-607, Pravda, 04.12.1920, Ordzhonikidze, Selected works, Yerevan, 1986, p. 116.

⁷² Communist (Baku), 02.12.1920.

published it in a somewhat edited version and with some changes thereby creating grounds for himself for the further refusal from the decision, made on November 30⁷³. The rightness of the Armenian historians and researchers is proved also by the events followed the decision of the Revolutionary Committee of Azerbaijan. It was obvious that Azerbaijan wasn't going to reject its pretensions towards the above-mentioned Armenian territories.

By the Russian-Turkish Treaty of March, 1921 Nakchivan was illegally seized from Soviet Armenia and placed under the protectorate of Soviet Azerbaijan. It was Karabakh's turn: the disputes around it flared again in June-July. On June 3, 1921 the session of the Caucasian Bureau of the Central Committee of the Russian Communist party of Bolsheviks made a decision in which it was particularly said: "...To mention in the declaration of the Government of Armenia that Mountainous Karabakh belongs to Armenia..."⁷⁴. This decision was signed also by the Chairman of the Revolutionary Committee of Azerbaijan.

At the end of June, however, the leadership of Azerbaijan drastically changed its position towards Mountainous Karabakh demanding to hand it to Azerbaijan. On July 4 in the plenum of the Caucasian Bureau of the Central Committee of the Russian Communist Party of Bolsheviks the already solved issue of Mountainous Karabakh was raised again, and it was decided to "include Mountainous Karabakh within the Soviet Socialist Republic of Armenia,

⁷³ Khurshudyan L., Truth – the sole criterion of historical science, «Erekoyan Yerevan» (Evening Yerevan) 22.08.1989, 24.08.1989, http://www.karabakh-online.narod.ru/khurshudian.html. Simonyan H., Don't forget the facts, «Khorhrdayin Hayastan» (Soviet Armenia), 24.08.1989, 25.08.1989. Ghazanchyan R., To the prehistory of self-determination of Mountainous Karabakh, Moscow, 1997, p. 18, 19. It should be noted that the original declaration, which is in the archives of Azerbaijan, has never been published, which also gives grounds to doubt in the authenticity of the newspaper version of the document.

⁷⁴ Mountainous Karabakh in 1918-1923, p. 633.

to hold a plebiscite only in Mountainous Karabakh⁷⁵. It was also decided to carry over the final solution of the issue to the Central Committee of the Russian Communist Party of Bolsheviks. But the very next day, on July 5 an extraordinary session of the Caucasian Bureau was convened, in which I. Stalin also took part. The party body of a third country, which didn't have the right to solve such questions without any discussion or voting, made a decision according to which Mountainous Karabakh was given to the Soviet Socialist Republic of Azerbaijan and it was given wide regional autonomy with the administrative center in Shushi⁷⁶.

It was obvious from the very first words of the Caucasian Bureau's decision of July 5 that the decision proceeded from the idea of creating Azerbaijan as an international republic of the Armenians and Moslems: "Coming from the necessity of national peace between the Moslems and the Armenians ...". In essence, it was also the political reasoning of the decision. Besides, in the decision it was fixed also the fact, that the opposing sides of the conflict around the national-state structure of the whole region continued to be the Armenians and the Moslems, though the common collective name "Moslem" distorted the reality, as the conflict was not between the Armenians and the nations professing Islam, but between the Armenians and the Transcaucasian Turks. From the legal standpoint the decision of July 5 stated that the Autonomous Oblast of Mountainous Karabakh was established as a soviet-type statehood and the people of Mountainous Karabakh were recognized as subject of the right of self-determination and the status of wide regional autonomy was given to the whole Nagorno-Karabakh.

Neither the people of Artsakh, nor the soviet authori-

⁷⁵ The same place, p. 649, 650.

⁷⁶ The same place, p. 650.

ties of Armenia could agree with the decision of the Caucasian Bureau. Nevertheless, despite the dissatisfaction and complaints of the Armenian side Mountainous Karabakh was annexed and attached to the Soviet Azerbaijan.

After procrastination for about two years and the attempts not to give autonomy to Mountainous Karabakh or to sink into oblivion the question, finally on July 7, 1923 the Central Executive Committee of Azerbaijan adopted a «decree of formation of the Autonomous Oblast of Mountainous Karabakh»⁷⁷. But the decree, breaking the decision of the Caucasian Bureau of the Central Committee of the Russian Communist Party of Bolsheviks (July 5) to form an autonomous oblast from the whole territory of Mountainous Karabakh, announced about the formation of the autonomous oblast “**from the Armenian part**” of Mountainous Karabakh with the center in Khanqendi (Vararakn) instead of Shushi. In this way the Soviet Socialist Republic of Azerbaijan seized from Mountainous Karabakh and left outside the oblast the regions of Shahumyan, Khanlar, Karhat/Dashkesan, Shamkor, Getabek, Kashatagh/Lachin, Karvachar/Kelbajar and the southern regions of Mountainous Karabakh, that is the plain and western part and the entire northern territory (Giulistan and the mountainous Armenian regions of Gandzak) of Mountainous Karabakh.

Thus a considerable part of Artsakh-Karabakh was alienated, only on a part of the region the Autonomous Oblast of Mountainous Karabakh was formed, which, as the further developments showed, would not only be deprived of real autonomy, but also would be a victim of the discriminatory policy of Azerbaijan.

⁷⁷ The same place, p. 669, 670.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ
СОДЕРЖАНИЕ
CONTENT

Արցախը վաղնջական ժամանակներից մինչև 1917 թվականը. հայացք անցյալին.....	3
Արցախ՝ անկախությունից մինչև պատմական անարդարություն. 1917-1923 թթ.	29
Արցախ սկզբանից մինչև 1917 թվականը: Վայսակ և պատմական անարդարություն. 1917-1923 թթ.	61
Արցախ - օգոստոսի անկախությունից մինչև պատմական անարդարություն. 1917-1923 թթ.	83
Artsakh since the ancient times to 1917: a view to the past.....	111
Artsakh from independence to historical injustice - 1917-1923	133